

Міністерство освіти і науки України
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

Олександр Ковальков

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Навчально-методичний посібник для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю
032 «Історія та археологія»

Кропивницький
2025

УДК 94:001.981(075.4)

К 59

Рекомендовано до друку Методичною радою
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
(протокол № 2 від 26 грудня 2024 р.)

Рецензенти:

Н. Д. Городня – доктор історичних наук, професор, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

І. В. Срібняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

К 59 **Ковальков О.** Організація наукового історичного дослідження: навчально-методичний посібник для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Кропивницький: ФОП Піскова М. А., 2025. 102 с.

У початковому посібнику узагальнено теоретико-методологічні основи наукових досліджень і практики організації наукової діяльності в галузі історії, що сприятиме формуванню й розвитку в здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти навичок застосування різних методів наукового пошуку в професійній діяльності. Орієнтоване передусім на аспірантів, видання буде корисним студентам закладів вищої освіти, учням, вчителям та всім, хто здійснює наукові історичні дослідження.

© О. Ковальков, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. Організація наукових досліджень і підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні	8
РОЗДІЛ 2. Основи методології наукової роботи історика. Принципи і методи наукового історичного дослідження	22
РОЗДІЛ 3. Технологія наукової діяльності історика	29
РОЗДІЛ 4. Дисертаційне дослідження: зміст, структура, оформлення	37
РОЗДІЛ 5. Оприлюднення й апробація результатів наукових досліджень	48
РОЗДІЛ 6. Мова і стиль наукового твору	62
РОЗДІЛ 7. Етика в науково-дослідній роботі історика	70
РОЗДІЛ 8. Психологія наукової творчості	82
ПІСЛЯМОВА	90
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РЕСУРСИ	92

ПЕРЕДМОВА

Головним компонентом освітньо-наукової програми за спеціальністю 032 «Історія та археологія» за третім (освітньо-науковим) рівнем вищої освіти є виконання самостійного наукового дослідження в рамках теми дисертації на здобуття наукового ступеню «доктор філософії» (PhD). Аспірант має навчитися самостійно здійснювати науковий пошук, збирати й аналізувати джерельну й історіографічну базу дослідження, формулювати проблему роботи, обирати адекватні методи теоретичного й експериментального дослідження, проводити дослідницьку діяльність на всіх його етапах, обробляти дані та використовувати їх для перевірки основних гіпотез дисертації, обирати серед маси рекламованих наукових (і псевдонаукових також!) журналів і конференцій ті, в яких можна опублікувати чи представити результати свого дослідження. Зрештою, написати статтю, тези і власне дисертацію відповідно до чинних і до того ж постійно змінюваних вимог. З огляду на це важливим є формування в аспірантів знань, умінь і навичок, які б дозволили обрати оптимальні шляхи виконання цих завдань, в тому числі зважаючи на стислі терміни навчання в аспірантурі й сучасні жорсткі умови російської агресії проти України та всі її наслідки. Звісно, що методичне й організаційне сприяння в цьому аспірантові надають їхні наукові керівники. Утім, практика довела потребу систематизації та інституалізації цієї насправді важливої складової підготовки молодих науковців.

Відповіддю на перелічені виклики стало запровадження кафедрою історії України та всесвітньої історії факультету історії, бізнес-освіти та права Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка в рамках освітньої складової освітньо-наукової програми за третім (освітньо-науковим) рівнем вищої освіти за спеціальністю 032 «Історія та археологія» викладання нормативної навчальної дисципліни «Організація наукового історичного дослідження». Її *метою* є вивчення аспірантами теоретико-методологічних основ наукових досліджень і практики організації наукової діяльності, формування й розвиток

навичок застосування різних методів наукового пошуку в професійній діяльності.

Курс «Організація наукового історичного дослідження» має виразну практичну спрямованість й орієнтований на:

- ознайомлення аспірантів з основами наукознавства та методології наукових досліджень;
- набуття ними практичних навичок застосування загальнонаукових та спеціально-історичних методів у наукових історичних дослідженнях;
- формування навичок організації процесу наукового дослідження та оприлюднення його результатів;
- розвиток умінь роботи з різними джерелами інформації у процесі наукового дослідження;
- формування готовності до науково-дослідної роботи, стимулювання пошукової активності, прагнення до творчого пошуку.

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувачі третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти здобудуть:

- здатність до пошуку, аналізу та самостійної класифікації сукупності джерел, достатніх для реалізації дисертаційного дослідження;
- уміння оперувати основними концепціями, теоріями, проблемами філософії й методології науки і застосовувати їх у власних дослідженнях та/або під час наукової діяльності;
- готовність застосовувати основні наукові підходи і методи науково-дослідної діяльності; методи критичного аналізу й оцінки сучасних наукових досягнень під час розв'язання дослідницьких і практичних завдань, у тому числі й у міждисциплінарних галузях;
- здатність застосовувати різні види письмових та наукових текстів; розуміння змісту складних текстів з наукових проблем, у тому числі вузькоспеціальних, стилістичні особливості оформлення результатів дослідження у письмовій і усній формі;

- здатність проектувати та переконливо представляти групі фахівців проект науково-дослідної роботи для вирішення важливої проблеми в галузі;
- здатність дотримуватись етики наукових досліджень та принципів академічної доброчесності в наукових дослідженнях та науково-педагогічній діяльності;
- здатність презентувати результати дослідження у фаховому середовищі та на широкий загал;
- здатність завершити оригінальне наукове дослідження у вигляді дисертаційної роботи, заснованої на критичному аналізі джерел і синтезі наукових ідей та нових знань, і забезпеченій необхідним науковим апаратом;
- здатність висвітлювати історичні проблеми у формі, доступній для широкої аудиторії різного віку та фаху; публікувати наукові та науково-популярні тексти у фахових виданнях, ЗМІ, інформаційних ресурсах та ін.;
- уміння користуватися нормативно-правовими і програмно-методичними документами, що визначають роботу в науковій установі та закладі освіти; визначати мету інноваційної діяльності, обґрунтувати необхідність внесення змін і готовність впроваджувати інноваційні прийоми у науково- чи навчально-методичну роботу.

Навчальна дисципліна «Організація наукового історичного дослідження» пов'язана з усіма дисциплінами навчального плану, оскільки передбачає формування універсальних умінь здійснювати наукові дослідження з актуальних проблем у сфері історії та археології.

Пропонований посібник побудований за проблемним принципом, а його структурні компоненти охоплюють усі розділи навчальної програми дисципліни. Видання не дублює зміст лекційного матеріалу і тим більше не може претендувати на роль повноцінного підручника з курсу. Він є радше узагальненим і систематизованим викладом того необхідного мінімуму нормативної, теоретичної і методологічної інформації, яка здатна зорієнтувати молодого науковця в потоці різноманітних вимог і рекомендацій, які до того ж перманентно змінюються. Більш предметну інформацію

здобувач вищої освіти може отримати з нормативно-правових актів, наукової та навчально-методичної літератури чи на інформаційних ресурсах, перелік яких наведений наприкінці пропонованого посібника.

РОЗДІЛ 1.

Організація наукових досліджень і підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні

Місце науки в сучасному світі. Наука як сфера пізнання та організованого вироблення знань перманентно розвивається протягом усієї історії людства. З розвитком писемності в стародавніх цивілізаціях накопичувалися й осмислюватися емпіричні знання про природу, людину і суспільство. На території сучасної Європи осередки науки виникли в стародавній Греції у VI–V ст. до н. е., які з часом перетворювалися на освітні заклади (як то створена Платоном поблизу Афінів у 380-х рр. до н. е. філософська школа – «академія»). У сучасному розумінні, наука почала розвиватися з відкриттям *університетів* (університет Аль-Карауїн у Фесі, Марокко, 859 р.; університет Аль-Азхар у Каїрі, Єгипет, 972 р.; Болонський університет, Італія, 1088 р.; Університет Парми, Італія, 1117 р.; Оксфордський університет, Англія, 1169 р.; Сорбонна, Париж, Франція, 1215 р. та ін.).

Роль науки у суспільному розвитку історично змінювалась і надалі трансформується. У минулому наука була органічно пов'язана з побутом та практичною діяльністю. Пізніше головною функцією науки було накопичення фактів і розкриття закономірностей навколишнього світу. Наука вивчала наявний світ, проте не ставила питання про те, як його змінювати. Промислова революція, яка розпочалася в Англії у другій половині XVIII ст. і в XIX ст. поширилася на інші країни Європи, США та Японію сформувала нові функції науки, пов'язані з її участю в розвитку та вдосконаленні матеріального виробництва. Науково-технічний прогрес XX ст. обумовив розширення функцій науки у сфері управління. Наука почала спрямовуватися на продукування і використання систематизованих, об'єктивних знань про дійсність, тобто пізнання об'єктивного світу, щоб його вивчати задля можливого вдосконалення. Відповідно, в сучасному світі наука виконує такі *функції*:

- пізнавальну – задоволення потреб людей у пізнанні законів природи і суспільства;
- практичну – удосконалення виробництва і системи суспільних відносин, тобто безпосередньої виробничої сили матеріального виробництва;
- культурно-виховну – розвиток культури, гуманізація виховання та формування нової людини.

У сучасній літературі є багато різних підходів до визначення та тлумачень терміну «*наука*» і дати остаточне визначення її сутності неможливо і навіть недоцільно. При цьому науку розглядають як:

- всезагальний досвід людства;
- одну з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу;
- систему достовірних і безперервно оновлюваних знань про закономірності розвитку природи та суспільства й способи впливу на навколишній світ;
- сукупність соціальних інструментів та інститутів певної спрямованості, які розвиваються як безпосередня продуктивна сила;
- особливу форму людської діяльності, яка склалась історично й має своїм результатом цілеспрямовано відібрані факти, гіпотези, теорії, закони і методи дослідження;
- організоване вироблення відповідного різновиду знання;
- усе те, чим займаються науковці.

Завданням науки є опис, пояснення і прогнозування процесів та явищ дійсності на основі законів, що нею відкриваються.

Слід відрізнити науку від побутової життєдіяльності, теології, магії, а також лженауки. Допомогти в цьому можуть *ознаки науки*:

- наявність термінологічно-мовної бази (символи, терміни, категорії, мова);
- наявність систематизації знання (концепції, теорії, методології, методики, гіпотези);
- наявність інструментарію вимірювання (показники, інструменти, засоби, механізми);

- наявність наукової проблеми, об'єкта і предмета дослідження;
- практична значущість явища, що вивчається, і знань про нього;
- врахування попередніх наукових результатів – спадковість здобутого наукового знання;
- продукування нового знання та створення нових розробок;
- адекватні наукові дії суб'єктів наукової діяльності (особистостей, колективів, установ) згідно законів, принципів та етики науки, а також чинного законодавства.

Важливо, що не всі знання (й навіть знання зведені в систему) є науковими знаннями. Якщо основою буденних знань є прості індуктивні узагальнення, емпіричним чином встановлені правила, то наукові знання спираються на методи пізнання і закономірності. Так, практичні посібники зі слюсарної справи є певною системою знань, але їх не можна віднести до наукових, оскільки вони не розкривають нових явищ у технології виробництва, а містять конкретні загальновідомі прийоми виконання робіт, що постійно повторюються у виробництві.

Класифікація наук. Класифікація наук являє собою багатоступеневий і розгалужений поділ наук, який використовував на різних історичних етапах поділу різні критерії і підстави. Так, теоретичний поділ наук здійснюється певними науковцями, авторськими колективами й установами, який висвітлюється у наукових публікаціях і застосовується з різним ступенем уніфікованості та узгодження у науковому просторі.

Наприклад, ще в добу античності Демокріт (460–370 до н. е.) поділив тодішню систему наукових знань на три частини: вступну, або «каноніку» (вчення про істину та її критерії), «фізику» (науку про прояви буття) та «етику» («вчення про щастя»). Ф. Бекон (1561–1626) поділяв знання на такі, що вгадують природу та тлумачать її. Розподіл наук відповідно до їх предмету і методу на «науки про природу» і «науки про культуру» запропонував у XIX ст. В. Віндельбанд і детально розробив пізніше Г. Ріккерт. Е. Гусерль поділяв усі науки на «дескрептивні» (описові) та «точні». Також існують й інші підстави

для теоретичної класифікації наук: форми руху матерії або структурно-ієрархічні рівні матеріального і духовного буття (Ф. Енгельс, Б. М. Кедров); потреби інформаційного суспільства, забезпечення науки інформацією (Л. Брюллієн, Ж. Ж. Серван-Шрейбер); створення єдиної науки про людину (К. Маркс, І. Т. Фролов); теорії ноосферогенезу (В. І. Вернадський, П. Т. де Шарден.); металогіки, мета-науки (А. Тарський, В. Гейзенберг) тощо.

Поширеною є класифікація наук за *предметом дослідження*, коли виокремлюються три великі групи або блоки наук:

- I варіант – «природничі» (вивчають природу), «суспільні» (вивчають суспільство), «технічні» (вивчають закономірності розвитку техніки);
- II варіант – «природничо-технічні» (вивчають закони природи і способи їхнього освоєння), «соціальні» (об'єктом тут виступають різні суспільні явища та їхні закони), «гуманітарні» (вивчають саму людину як соціальну особистість);
- III варіант – «природничі та технічні» (фізика, хімія, біологія та ін.), «суспільні» (економічні, історичні, філологічні та ін.), «наука про мислення» (філософія, логіка, психологія та ін.);
- IV варіант – «природничі науки», «соціальні та гуманітарні науки», «формальні науки».

За *формами наукової діяльності* традиційно виокремлюють «фундаментальну» (теоретичну) науку, «прикладну» науку, а також «наукознавство».

Слід враховувати, що в різних країнах існують й індивідуальні підходи до практичної класифікації наук, які обумовлені її нормативно-правовим полем та практичними аспектами функціонування органів державної влади чи наукових установ. Наприклад, Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про затвердження Переліку наукових спеціальностей» № 1057 від 14. 09. 2011 р. виокремив *27 галузей наук*: фізико-математичні науки, хімічні науки, біологічні науки, геологічні науки, технічні науки, сільськогосподарські науки, історичні науки, економічні науки, філософські науки, філологічні науки, географічні науки, юридичні науки, педагогічні науки, медичні науки,

фармацевтичні науки, ветеринарні науки, мистецтвознавство, архітектура, психологічні науки, військові науки, національна безпека, соціологічні науки, політичні науки, фізичне виховання та спорт, державне управління, культурологія, соціальні комунікації. Згідно ж з Постановою Кабінету міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» № 266 від 29. 04. 2015 виокремлюються **29 галузей знань**: освіта/педагогіка; культура і мистецтво; гуманітарні науки; богослов'я; соціальні та поведінкові науки; журналістика; управління та адміністрування; право; біологія; природничі науки; математика та статистика; інформаційні технології; механічна інженерія; електрична інженерія; автоматизація та приладобудування; хімічна та біоінженерія; електроніка та телекомунікації; виробництво та технології; архітектура та будівництво; аграрні науки та продовольство; ветеринарна медицина; охорона здоров'я; соціальна робота; сфера обслуговування; воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону; цивільна безпека; транспорт; публічне управління та адміністрування; міжнародні відносини. Відповідність «Переліку наукових спеціальностей» (Перелік 2011) та «Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», визначається Наказом Міністерства освіти і науки України від 06. 11. 2015 № 1151 «Про особливості запровадження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», затвердженого постановою Кабінету міністрів України № 266 від 29. 04. 2015.

Нормативно-правове регулювання розвитку науки в Україні складається як із законодавчих, так і підзаконних актів, а також включає внутрішні нормативні документи суб'єктів наукової діяльності, які оновлюються і доповнюються.

Так, «**Конституція України**» визначає, що кожен громадянин має право на освіту (ст. 53); громадянам гарантується свобода наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; держава сприяє

розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством (ст. 54). **Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 11. 10. 2017 р.** визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку науково-технічної сфери, створює умови для наукової і науково-технічної діяльності, забезпечення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку. **Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04. 07. 2002 р.** визначає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановлює форми стимулювання державою інноваційних процесів і спрямований на підтримку розвитку економіки України інноваційним шляхом. **Закон України «Про освіту» від 05. 09. 2017 р.** метою освіти визначає всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. **Закон України «Про вищу освіту» від 01. 07. 2014 р.** визначає засади підготовки наукових та науково-педагогічних працівників, зокрема, в аспірантурі, асистентурі-стажуванні та докторантурі; наукової та науково-технічної діяльності у вищих навчальних закладах (закладах вищої освіти.).

Перелік **підзаконних актів** (накази, постанови, положення тощо), ухвалені Кабінетом міністрів України та профільним міністерством, постійно оновлюється й доповнюється. Серед таких згадаємо:

- Положення «Про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів», затверджене постановою Кабінету міністрів України № 309 від 01. 03. 1999 р., регламентує діяльність у галузі підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів і є обов'язковим для всіх вищих навчальних закладів та наукових установ України незалежно від їх підпорядкованості та форми власності;

- «Порядок присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам», затверджений постановою Кабінету міністрів України № 13 від 14. 01. 2016 р., визначає механізм присвоєння науковим і науково-педагогічним працівникам вчених звань вченими радами вищих навчальних закладів або вченими (науково-технічними) радами наукових установ, основні критерії оцінки їх науково-педагогічної або наукової діяльності, а також порядок позбавлення вчених звань;
- Наказ Міністерства освіти і науки України №40 від 12. 03. 2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації»;
- «Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах)»: Постанова Кабінету міністрів України № 261 від 23. 03. 2016 р. в редакції Постанови Кабінету міністрів України № 238 від 03. 04. 2019 р.;
- «Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії»: Постанова Кабінету міністрів України № 167 від 06. 03. 2019 р.;
- «Про присудження ступеня доктора філософії»: Постанова Кабінету міністрів України № 167 від 06. 03. 2019 р. в редакції Постанови КМУ № 608 від 09. 06. 2021 р.;
- «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії»: Постанова Кабінету міністрів України № 44 від 12. 01. 2022 р.

Окрім цього, **статутні документи** науково-освітніх установ і закладів вищої освіти детально регламентують діяльність цих установ у галузі науки: напрямки наукових досліджень та їх тематику, організацію, фінансування, координацію наукових досліджень з іншими суб'єктами науки в Україні і за кордоном тощо.

Наукову діяльність в Україні здійснюють:

Міністерство освіти і науки України – забезпечує організацію, координацію та фінансування науки в Україні.

Національна академія наук (НАН) України – організовує і здійснює фундаментальні та прикладні дослідження з найважливіших проблем природничих, технічних і гуманітарних наук, а також координує здійснення фундаментальних досліджень у наукових установах та організаціях незалежно від форм власності (складається з відділень відповідних галузей науки, які об'єднуються у науково-дослідні інститути (НДІ)). Так, наукові дослідження з історичних наук здійснюють:

- Інститут історії України;
- Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та його Львівське відділення;
- Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича;
- Інститут археології;
- Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського;
- Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. Ф. І. Кураса;
- Державна установа «Інститут всесвітньої історії»;
- Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського.

Державні галузеві академії наук – державні спеціалізовані наукові установи, що координують, організовують і здійснюють дослідження у відповідних галузях науки і техніки (Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук України, Академія педагогічних наук України, Академія правових наук України, Академія мистецтв України, які також складаються з НДІ різного профілю).

Відомчі галузеві НДІ – підпорядковані міністерствам і відомствам наукові установи. Наприклад, Міністерству економічного розвитку і торгівлі України підвідомчий Науково-дослідний економічний інститут, Міністерству фінансів України – НДІ фінансів, Держкомстату України – НДІ статистики тощо.

Громадські спеціалізовані академії – наукові установи, що об’єднують учених на громадських засадах за профілем їх наукової діяльності (у тому числі Українська міжнародна академія оригінальних ідей, Академія інженерних наук, Українська технологічна академія).

Наукові товариства – громадські спеціалізовані організації.

Заклади вищої освіти – університети, академії, інститути, консерваторії, що мають спеціальні підрозділи, які займаються науково-дослідною роботою за рахунок бюджетних та госпрозрахункових коштів (дослідження виконуються науковими та науково-педагогічними працівниками, докторантами, аспірантами, студентами із залученням учених).

Підготовка фахівців з вищою освітою та наукових кадрів в Україні.

Підготовка фахівців з вищою освітою здійснюється за відповідними освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами на таких рівнях вищої освіти:

1. **Початковий (короткий цикл) вищої освіти** відповідає п’ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою загальнокультурної та професійно орієнтованої підготовки, спеціальних умінь і знань, а також певного досвіду їх практичного застосування з метою виконання типових завдань, що передбачені для первинних посад у відповідній галузі професійної діяльності. По завершенні навчання присвоюється освітній професійний ступінь *«молодший бакалавр»*. Молодший бакалавр – це освітньо-професійний ступінь, що здобувається на початковому рівні (короткому циклі) вищої освіти і присуджується закладом вищої освіти у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми, обсяг якої становить 90–120 кредитів ЄКТС. Особа має право здобувати ступінь молодшого бакалавра за умови наявності в неї повної загальної середньої освіти.

2. **Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти** відповідає шостому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань та практичних умінь і

навичок, достатніх для успішного виконання професійних обов'язків за обраною спеціальністю. По завершенні навчання присвоюється освітній ступінь «бакалавр» – це освітній ступінь, що здобувається на першому рівні вищої освіти та присуджується закладом вищої освіти у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми, обсяг якої становить 180–240 кредитів ЄКТС. Обсяг освітньо-професійної програми для здобуття ступеня бакалавра на основі ступеня молодшого бакалавра визначається вищим навчальним закладом. Особа має право здобувати ступінь бакалавра за умови наявності в неї повної загальної середньої освіти.

3. Другий (магістерський) рівень вищої освіти відповідає сьомому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою поглиблених теоретичних та/або практичних знань, умінь, навичок за обраною спеціальністю (чи спеціалізацією), загальних засад методології наукової та/або професійної діяльності, інших компетентностей, достатніх для ефективного виконання завдань інноваційного характеру відповідного рівня професійної діяльності. По завершенні навчання присвоюється ступінь «магістр». Магістр – це освітній ступінь, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується закладом вищої освіти (науковою установою) у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми. Ступінь магістра здобувається за освітньо-професійною або за освітньо-науковою програмою. Обсяг освітньо-професійної програми підготовки магістра становить 90–120 кредитів ЄКТС, обсяг освітньо-наукової програми – 120 кредитів ЄКТС. Освітньо-наукова програма магістра обов'язково передбачає дослідницьку (наукову) компоненту обсягом не менше 30 відсотків. Особа має право здобувати ступінь магістра за умови наявності в неї ступеня бакалавра

4. Третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти відповідає восьмому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного

наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення. По завершенні навчання й успішного захисту дисертації присвоюється ступінь «доктор філософії». Це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Ступінь доктора філософії присуджується спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу або наукової установи в результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації в спеціалізованій вченій раді. Особа має право здобувати ступінь доктора філософії під час навчання в аспірантурі (ад'юнктурі). В Україні ступінь «доктор філософії» фактично прирівняно до попереднього наукового ступеня «кандидата наук».

5. **Науковий рівень** відповідає дев'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових системотвірних знань та/або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення. По завершенні навчання й успішного захисту дисертації присвоюється ступінь «доктор наук». Це другий науковий ступінь, що здобувається особою на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії (або кандидата наук) і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі, розроблення та впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових виданнях.

До **наукових кадрів** в Україні належать:

- Академіки і члени-кореспонденти всіх академій. **Академік**, або дійсний член академії як корпорації вчених, обирається її загальними зборами. Зазвичай академіками без уточнення називають членів Національної академії наук України; академіками (з вказівкою академії) називають дійсних членів інших академій. Академіки обираються таємним

голосуванням на загальних зборах відповідної академії з числа її членів-кореспондентів, при цьому право голосу мають лише академіки. **Член-кореспондент Національної академії наук України** обирається за видатний внесок у розвиток науки таємним голосуванням у відповідному відділенні НАН України і затверджується її загальними зборами. Згодом член-кореспондент може бути обраний академіком

- Усі особи, що мають науковий ступінь і вчене звання, незалежно від місця роботи.
- Особи, які ведуть науково-дослідну роботу в наукових закладах, а також науково-педагогічну роботу у ВНЗ.
- Спеціалісти, зайняті науковою роботою на промислових підприємствах та у проектних організаціях.

Провідною ланкою системи наукових кадрів є наукові працівники вищої кваліфікації. В Україні наукові кадри вищої кваліфікації характеризуються:

- Присудженням **науковим ступенем**, що підтверджується дипломом кандидата наук (доктор філософії, за англійською аббревіатурою Ph.D.) чи доктора наук.
- Присвоєним **вченим званням**, що підтверджується атестатом, доцента, старшого дослідника (старшого наукового співробітника), професора. Вчене звання **старший дослідник (старший науковий співробітник)** присвоюється особам, які професійно здійснюють наукову або науково-технічну діяльність, тоді як **доцент** (від лат. *docens* – той, хто навчає) і **професор** (від лат. *professor* – викладач, учитель) – особам, які професійно здійснюють науково-педагогічну або творчу мистецьку діяльність
- Статусом **членства в академіях** шляхом обрання голосуванням у цих структурах, що, зазвичай, підтверджується дипломом: дійсний член (академік), член-кореспондент, іноземний член тощо;
- Державними та/або недержавними нагородами, званнями, відзнаками (підтверджуються відповідними документами);

- Посадою (зазвичай на контрактній основі – штатний працівник або сумісник).

До *наукових посад* в Україні належать: молодший науковий співробітник, науковий співробітник, старший науковий співробітник, інженер, інженер II категорії, інженер I категорії, провідний інженер (керівник групи обробки даних), провідний науковий співробітник (керівник проекту), начальник відділу, головний науковий співробітник (керівник напрямку), головний інженер, керівник (директор). До *науково-педагогічних посад* – асистент, викладач, старший викладач, доцент, професор, заступник завідувача кафедри, завідувач кафедри, заступник декана, декан, проректор, ректор.

Міжнародна наукова співпраця України. Для України, яка має вагомий науково-технічний потенціал, міжнародна науково-практична співпраця є одним із пріоритетних напрямів державної науково-технічної політики. *Формами міжнародної наукової співпраці* науковців є: спільні дослідження й публікації; міжнародні конференції, стажування; навчання; отримання міжнародних грантів; спільні програми і проекти; тимчасове працевлаштування; спільне виробництво тощо. Зі здобуттям незалежності Україна прямує шляхом інтеграції до цивілізованого світового та європейського науково-технологічного простору. Утім, вона ще не досягла визнаного статусу рівноправного суб'єкта науково-технічної співпраці і тому залишається країною, що переважно постачає кваліфіковані кадри розвинутим державам. Але така ситуація потребує кардинальних змін. Поступово український науковий простір інтегрується зі світовим. Цьому сприяє висока мобільність наукових кадрів та міжнародного технологічного обміну (у тому числі підвищення професійних вимог до науковців: знання іноземних мов, публікації у наукових виданнях, які входять до провідних наукометричних баз Scopus або Web of Science, навчання, стажування, співробітництво з закладами вищої освіти та науковими установами різних країн тощо).

Україна зберегла чимало наукових шкіл лише завдяки співпраці з вченими інших країн та участі у виконанні міжнародних проектів. Так, було підписано десятки міждержавних угод про співпрацю у

сфері науки і технологій, розвивається науково-технічна співпраця між Україною та Європейським Союзом за різними програмами:

- **TACIS** (Technical Assistance to the Commonwealth of Independence States) – програма технічного сприяння країнам, що виникли на теренах СРСР (за винятком країн Балтії), яка функціонувала в 1991–2007 рр.;
- **NCO COPERNICUS** – програма комісії Європейської спільноти з науково-технічного співробітництва з країнами Центральної та Східної Європи, орієнтована на підтримку прикладних досліджень і дослідно-конструкторських робіт;
- **ERASMUS** – програма обмінів студентів, викладачів та науковців країн-членів ЄС, а також Ісландії, Ліхтенштейну, Македонії, Норвегії, Туреччини;
- **HORIZON 2020** – найбільша рамкова програма ЄС з фінансування науки та інновацій з загальним бюджетом близько 80 млрд. євро, розрахована на 2014–2020 рр.

Досить вагомою є співпраця через американські міжнародні фонди. Зокрема, особливу роль у розвитку наукових відносин між Україною та США відіграє **Фонд цивільних досліджень і розвитку** – за його програмами вітчизняні вчені беруть участь у виконанні спільних наукових проектів.

Одним із видів діяльності у науково-технічній сфері є співпраця України з державами-членами НАТО та з Альянсом у цілому. У рамках програм Ради євроатлантичного партнерства українські науковці отримали сотні грантів, що уможливлює їхню участь у здійсненні найрізноманітніших досліджень.

Російська агресія проти України значно посилила співпрацю України з державами ЄС і НАТО, активізувалися кроки з практичної інтеграції нашої держави до євроатлантичних структур. Попри очевидний факт, що Україна потребує передусім фінансово-економічної та військово-політичної підтримки союзників для відстоювання власної незалежності та територіальної цілісності, це відкриває нові можливості для наукової та технічної співпраці українських вчених різних галузей з науковцями та науковими установами Європи і світу.

РОЗДІЛ 2.

Основи методології наукової роботи історика.

Принципи і методи наукового історичного дослідження

Будь-яке наукове дослідження є унікальним, а тому потребує обґрунтованого переліку інструментів для його виконання, досягнення запланованого результату. Роль такого інструментарію в науці виконують принципи і методи пізнання, а також теоретичне їх осмислення, які складають методологію дослідження.

Як відомо, *історія* (від давньогр. *ἱστορία* – оповідь, переказ про відоме, досліджене минуле) – це наука, яка вивчає минуле людства, спираючись при цьому на письмові та матеріальні свідчення минулих подій. Різні вчені і наукові школи зараховують історію то до *гуманітарних наук* (в центрі уваги яких є людина як суспільна, культурна, моральна чи духовна істота та все, нею створене), то до *соціальних* (предметом вивчення яких є суспільство як система в цілому або окремі його елементи), або ж як *дослідницьке поле на межі обох гуманітарних та соціальних наук*. Попри те, що в Україні всі історичні дослідження (принаймні, на рівні PhD) віднедавна об'єднані єдиним рубрикатом (032 Історія та археологія), вони традиційно поділяються:

- за географічними межами дослідження: вітчизняну (історію України) та всесвітню (історію різних країн Європи та Америки, Азії та Африки тощо або окремих регіонів);
- за хронологічними межами дослідження: історію стародавнього світу, середніх віків, ранньомодерного часу і нової історії, новітньої історії;
- за фокусуванням предмету дослідження: історія держави, політична чи військова історія; економічна чи соціальна історія; історична біографістика; історія науки і техніки; історія культури; історія повсякдення тощо;
- дослідження в царині спеціальних історичних дисциплін: археологія, етнологія, історіографія, джерелознавство тощо;

- останнім часом тенденцією світового (й українського) історіографічного процесу стало збільшення кількості міждисциплінарних досліджень, коли історія «співпрацює» з різними гуманітарними, соціальними і навіть природничими чи технічними науками (психоісторія й історична психологія, історична географія, «нова економічна наука» або кліометрія, візуальна історія тощо).

Наукове історичне дослідження можливо лише з обов'язковим дотриманням **певних наукових принципів**. Вони є чіткими установками, які визначають ставлення дослідника до історичних фактів, джерел, методів вивчення та уможливають отримання достовірних наукових висновків. Серед базових наукових принципів будь-якого історичного дослідження виділяються:

1. **Принцип історизму**. Цей принцип вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище має вивчатись у динаміці: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, чим стало на той чи інший момент часу. Принцип історизму також вимагає, щоб кожне історичне явище розглядалось у зв'язку з конкретним досвідом історії, у світлі подальших подій. Історизм, піднятий до рівня наукового мислення, дозволяє «вжитися» в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків і самі вчинки історичних діячів, побачити те нове, що ці діячі внесли в політику та практику порівняно зі своїми попередниками. Суд історії не завжди найшвидший, але завжди найсправедливіший. Історія рано чи пізно розмістить все по своїх місцях. Принцип історизму унеможливує перетворення історії на випадковий набір суб'єктивно підібраних фактів, явищ і подій. Фактичний матеріал слугуватиме надійною основою наукових досліджень лише за умови опрацювання усієї сукупності конкретних фактів, а не окремих випадкових прикладів.

Якщо застосовувати принцип історизму до оцінки, наприклад, політичних партій, то схема розгляду повинна бути такою: по-перше, коли і як ця партія виникла; по-друге, що вона собою являла на різних етапах свого розвитку; по-третє, чому змінювалась її програма, стратегічні й тактичні завдання на різних етапах діяльності; по-

четверте, чим в остаточному підсумку стала ця політична партія чи організація в кожний конкретний відрізок часу.

2. Принцип об'єктивності, або наукової неупередженості. Він вимагає від дослідника спиратися лише на реальні факти, не викривляючи їх і не підганяючи під заздалегідь створені схеми чи висновки. «Перше завдання історії, – стверджував ще у I ст. до н. е. Цицерон, – утриматися від брехні, друге – не приховуватися правди, третє – не давати жодного приводу запідозрити себе в пристрасті або в упередженій ворожості». Розвиваючи думку давньоримського філософа, сучасні історики підкреслюють, що наукова історія повинна бути правдивою, науково об'єктивною, позбавленою суб'єктивістських перекручувань. Кожне явище необхідно розглядати в його багатогранності і суперечливості, вивчати всі факти в їх сукупності – і позитивні, і негативні, незалежно від того, подобаються вони нам чи ні, підтверджують усталену думку чи спростовують її. Історичний процес має два основних аспекти: об'єктивний і суб'єктивний. На об'єктивний історичний процес суттєво впливає суб'єктивний фактор – історична особа. Розвиток суспільства в певному напрямку здійснюються не автоматично, а опосередковано, через діяльність людей, і залежить від масштабу історичної особи, яка здійснює ту чи іншу політику.

При цьому слід бути свідомим того, що дослідник є суб'єктом пізнання, який спирається на різноманітні писемні джерела, які створені такими ж суб'єктами. Тож буде не виправданим перебільшенням заявляти про «об'єктивність» будь-якого історичного дослідження. Воно завжди суб'єктивне: на позицію дослідника впливають його етнічна чи релігійна приналежність, вік, соціальне походження, політичні й світоглядні уподобання й принципи, «дух часу» зрештою. Про це писали *Б. Кроче* і *Р. Дж. Коллінгвуд*. Останній переконував, що кожне покоління має переписувати історію наново. Утім, дослідник має тяжіти до об'єктивності, сумлінно спираючись на джерела, розглядаючи проблему з різних боків, уникаючи «ярликів» та емоційних оцінок.

3. Принцип соціального підходу. Він передбачає розгляд історичних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків населення, форм їхнього вияву в суспільстві, у тому числі

в економічній та політичній сферах, у суперечностях соціальної поведінки та традицій. Соціальний аналіз дозволяє дати оцінку впливу соціальних сил, прошарків та політичних партій на розвиток суспільного прогресу, їх відповідність загальнонаціональним, державним інтересам. Особливість принципу соціального підходу передбачає одночасне дотримання принципів об'єктивності та історизму, що в сукупності визначає науковість історичного дослідження та ідеологічну спрямованість оцінки історичного досвіду для політичної практики.

4. **Принцип альтернативності.** Він визначає ступінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на підставі аналізу об'єктивної реальності та можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити невикористані можливості процесу, сформулювати уроки на майбутнє тощо.

5. **Принцип багатofакторності** в історії орієнтує дослідника на врахування всього комплексу чинників, які впливали на розвиток предмету дослідження.

6. Зрештою, **принцип логічності** спрямований на зв'язний і упорядкований виклад емпіричного матеріалу і важливий при оформленні дослідження у вигляді статті, дисертації, монографії тощо.

Окрім загальних методологічних принципів, в історичному пізнанні використовуються й конкретні методи історичного дослідження. **Наукові методи** – це теоретично обґрунтовані способи пізнання. Методи історичного дослідження. поділяються на *три категорії*: загальнонаукові, власне історичні та спеціальні.

Загальнонаукові методи пізнання – це методи, що застосовуються в усіх (або в багатьох) природничих, технічних і гуманітарних науках. До них належать аналіз і синтез, аналогія й порівняння, моделювання й узагальнення, описово-оповідальний, пояснення, типологізація тощо.

До власне **історичних методів** належать передусім історичний метод, метод критики джерел (герменевтичний, контент-аналіз), хронологічний і проблемно-хронологічний методи, метод періодизації, синхронний, історико-генетичний, порівняльно-

історичний, історико-системний, історико-типологічний, ретроспективний, структурно-системний тощо. Кожен із них виконує важливу функцію.

Історичний метод є базовим в історичному дослідженні. Він заснований на вивченні виникнення, формування та розвитку об'єктів у хронологічній послідовності. Історичний метод може бути використаний при дослідженні різних явищ та об'єктів природи, суспільного життя, науки, техніки тощо.

Критичне вивчення джерел – це процес оцінювання першоджерел за такими ознаками, як валідність, надійність, відповідність темі дослідження. Оскільки зміст і надійність джерельної бази є чи не головною умовою достовірного історичного дослідження, цьому методу завжди приділяли найбільшу увагу. *Г. Д. Герреган* запропонував методику перевірки першоджерела за такими шістьма питаннями:

- Коли джерело написано або не написано (дата)?
- Де джерело створене (локалізація)?
- Хто створив джерело (авторство)?
- Який матеріал ліг в основу джерела (аналіз)?
- В якій первісній формі створено джерело (цілісність)?
- Які докази змісту джерела (авторитет)?

Перші чотири питання формують вищий критичний аналіз, п'яте питання – це нижчий критичний аналіз, в цілому ці питання формують зовнішню критику. Шосте питання про першоджерело називають внутрішньою критикою. В цілому всі ці питання відомі як критичний аналіз джерел.

Класики позитивізму *Ш. Ланглюа* і *Ш. Сеньобос* у кінці XIX ст. запропонували семиступеневу процедуру перевірки надійності історичних першоджерел.

- Якщо всі джерела дотримуються єдиної думки про подію, історики можуть вважати, що подія дійсно відбулась.
- Однак завжди можливі винятки з правил. Якщо більшість джерел пов'язують події воєдино, а інше джерело не проходить тесту на критичний аналіз тексту, його не можна вважати достовірним.

- Джерелу, яке можна підтвердити посиланнями на зовнішні джерела в окремих місцях тексту, можна довіряти в повному обсязі, якщо навіть це й не підтверджується всім текстом першоджерела.
- Коли два джерела розходяться з певних позицій, історик надасть перевагу авторитетнішому першоджерелу, іншими словами, джерелу, створеному експертом або очевидцем.
- Загалом, думка очевидців переважає, особливо в тих випадках, коли звичайний спостерігач міг повідомити конкретні факти і дані про події, що відбуваються.
- Якщо два незалежно створених джерела сходяться на думці з певного питання, достовірність кожного з них буде істотно вищою.
- Коли два джерела суперечать одне одному і не існує інших оцінок і доказів, історики приймають те першоджерело, яке не суперечить здоровому глузду.

Хронологічний метод полягає в тому, щоб події та явища історичного процесу у всій їх конкретності та різноманітності викладалися чітко у часовій (хронологічній) послідовності. Він дозволяє відтворити процес розвитку з його єдиними, специфічними та загальними рисами. **Метод періодизації** використовується для виокремлення в межах досліджуваної проблеми етапів і періодів, які вирізнялися один від іншого змістовним і якісним наповненням. Своєю чергою, це дає можливість виявити зміни якісних особливостей досліджуваного явища чи подій і встановити чинники, особливості й моменти цих змін. **Історико-генетичний метод** – це один з основних методів історичного дослідження, який націлений на вивчення генезису (походження, етапів розвитку) конкретних історичних явищ і аналізу причинності змін. **Синхронний метод** дозволяє одночасне вивчення подій, які відбуваються в суспільстві або ж у різних суспільствах. **Порівняльно-історичний метод** – це спосіб дослідження, що дає змогу шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчаються. Він має за мету встановити загальні тенденції, які властиві таким процесам, виявити шляхи їхнього розвитку. **Історико-системний метод** направлений на вивчення об'єктів і явищ минулого як цілісних

історичних систем: аналіз їх структури і функцій, внутрішніх і зовнішніх зв'язків (морфології), а також динамічних змін (генезис). До традиційних спеціально-історичних методів також належить **історико-типологічний метод**, який є засобом виявлення загальних рис у просторових групах історичних подій і явищ та виокремлення однорідних стадій у неперервно-часовому їх розвитку.

Окрему групу становлять **спеціальні методи** наукового дослідження, які були пристосовані для історії від інших наук, в тому числі під впливом поширення міждисциплінарних досліджень. Так, археологи активно використовують запозичений у хіміків (В. Ліббі, Нобелівська премія х хімії 1960 р.) **радіовуглецевий метод** – метод датування органічних, карбонатів та інших вуглевмістних речовин, заснований на визначенні відносного вмісту ізотопу ^{14}C (найчастіше – у вугіллі, деревині, залишках кісток тощо). Одним з базових методів етнології, а також усної історії, історії новітнього часу є запозичений у соціології **метод опитування** – метод збору соціологічної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (усне опитування, інтерв'ю) або опосередкованого (письмове опитування, анкетування) спілкування того, хто опитує, з респондентом. Різні напрямки «нової соціальної історії» і «нової економічної історії» активно послуговуються методами **математичної статистики, моделювання**, створення й аналізу баз даних тощо. Так само як візуальна історія неможлива без методів, які використовують у мистецтвознавстві.

Загалом, науковий метод – це передусім інструмент, необхідний для досягнення мети наукового історичного дослідження. Тож оптимального «набору» цього інструментарію не існує. Він залежить від предмета і характеру дослідження, є виявом хисту й кваліфікації науковця і завжди буде унікальним.

РОЗДІЛ 3.

Технологія наукової діяльності історика

Кожен дослідник з набуттям досвіду наукової діяльності виробляє власні прийоми, методику, технологію й стиль наукової творчості. Утім, існують базові принципи, дотримання яких може значно полегшити й водночас підвищити ефективність здійснення наукового дослідження й оформлення його результатів.

Передусім, *наукове дослідження* – цілеспрямоване пізнання, результати якого виступають як система понять, законів і теорій. Це особлива форма процесу пізнання, систематичне, цілеспрямоване вивчення об'єктів, в якому використовуються засоби і методи науки та яке завершується формуванням нового знання про досліджуваний об'єкт. У найбільш узагальненій формі будь-яке наукове дослідження має дві головні складові: це вивчення й аналіз раніше отриманого знання з предмету дослідження й продукування нового знання.

Науковому дослідженню притаманні такі *ознаки*:

- це усвідомлений процес, в якому сформульована мета, якій своєю чергою підпорядковані чітко визначені завдання;
- це процес, направлений на пошук нового, на творчість, на відкриття невідомого, на висунення оригінальних ідей, на нове трактування питань, що розглядаються;
- наукове дослідження вирізняється систематичністю: впорядкованими, приведеними до системи мають бути і сам процес, і його результати;
- воно характеризується доказовістю, послідовним обґрунтуванням зроблених узагальнень і висновків.

Особливостями сучасних наукових досліджень є:

- спадковість, яка характеризує зв'язок між живою і уречевленою науковою працею в раніше виконаних дослідженнях;
- імовірний характер результатів дослідження проявляється в тому, що воно спрямоване на створення нової інформації;

- унікальність дослідження знаходить своє відображення в обмеженні використанні багатьох умов або типових методів та джерельної бази;
- тривалість дослідження вимагає від наукового працівника чіткого планування робіт як у часі, так і в просторі.

Найбільш актуальними **принципами** наукового дослідження є:

- Об'єктивність, тобто виключення одностороннього мислення, суб'єктивності. Цей принцип вимагає використання методів та процедур, що дозволяють отримати максимум знань, дотримання логіки, правдиве обґрунтування, переконливі докази. Усе це забезпечує достовірність фактів як одного з основних чинників наукової етики.
- Виділення основних факторів, що визначають кінцевий результат. Тобто необхідно виділяти головне з різноманіття факторів.
- Єдність історичного та логічного, коли до уваги беруться історія досліджуваного об'єкта, його сучасний стан та перспективи його подальшої розробки.
- Концептуальна єдність дослідження (в основу потрібнокласти єдиний принцип та дотримуватись його протягом всього дослідження).
- Відповідність наявного рівня знання з предмету дослідження цілями власного наукового дослідження.
- Системність – використання певної системи, а також взаємозв'язок з іншими об'єктами.
- Принцип наукової етики: використання системи посилань на першоджерела та наукові праці з метою чіткого розмежування існуючих наукових надбань у конкретному напрямку дослідження та висновків, що їх автор добігає самостійно.
- Принцип зв'язності, згідно якого усі структурні частини мають бути логічно й послідовно викладеними та бути взаємопов'язаними між собою.

Можна схематично виокремити основні *етапи* будь-якого наукового дослідження.

1. *Визначення проблеми дослідження та її конкретизація.* Дослідницька робота – особливий вид творчої діяльності. Як будь-яка робота, дослідження має свій початок і завершення, але творчість – безкінечна. Дослідження, що здійснюється з конкретною метою, має завершуватися при її досягненні. Наприклад, захист дисертації є підсумком і завершенням дослідження. Отже, досліднику спочатку треба визначити проблему – складне теоретичне або практичне питання, що потребує вирішення, вивчення, дослідження.

Проблему обирають самостійно або вимушено, виходячи з фахової готовності та зацікавленості згідно: 1) планів науково-дослідних робіт установи (науково-дослідної тематики, що передбачається планами галузевих міністерств, відомств, академій наук, закладів вищої освіти, тематичних завдань); 2) цільових комплексних, галузевих і регіональних науково-технічних програм; 3) замовлень на проведення досліджень. Однією з головних вимог, що обов'язково ставиться перед дослідницькою роботою, є її *актуальність* – важливість, необхідність вирішення саме зараз. Чіткого критерію встановлення ступеня актуальності немає. Під час оцінювання прикладних наукових розробок найбільш актуальною визнається тема, що може забезпечити найбільший економічний ефект. Крім того, розробка теми має сприяти розвитку науки. Важливо, щоб обрана тема у такій постановці до цього часу не розроблялась. У разі, коли робота не має стати власним пошуковим доробком автора, який передбачається отримати у ході незалежного дослідження, зазвичай вказують на зв'язок з науковими планами та програмами організації (заклад вищої освіти, науково-дослідна установа, конструкторське бюро тощо).

Визначення проблеми передбачає ідентифікацію теми і розробку структури проблеми за рахунок виділення досліджуваних аспектів. У темі виявляють орієнтовну сферу дослідження. Потім її конкретизують, тобто предметно визначають, уточнюють, роблять більш наочною. Для того щоб конкретизувати проблему, необхідно провести внутрішній причинно-наслідковий аналіз, виявити всі її змістовні сторони. Тому виділяють похідні проблеми, кожна з яких,

своєю чергою, має стати об'єктом деталізації доти, доки не будуть визначені конкретні завдання, що становлять зміст поставленої проблеми. Важливим моментом конкретизації проблеми є обмеження кола питань, які передбачається вивчати.

2. Попередня розробка теоретичних положень. Це передбачає визначення *мети і завдань наукового дослідження*. Мета дослідження – це той кінцевий результат, на досягнення якого воно спрямоване. Вона має адекватно відображатись у темі роботи, містити в узагальненому вигляді очікувані результати та наукові завдання. Завдання підпорядковуються основній меті і спрямовані на послідовне (поетапне) її досягнення. Вони не можуть формулюватись як «вивчення», «ознайомлення», «дослідження» тощо, оскільки таким чином вказують не на результат наукової розробки, а на окремі технологічні процеси. Мета і завдання дослідження мають бути сформульовані методологічно правильно, достатньо коротко, але з необхідними поясненнями щодо завдань, тобто мати розширене тлумачення. У сукупності вони повинні відповідати принципу системності та методичним вимогам побудови «дерева цілей». Мета і завдання дослідження не можуть бути визначені відокремлено від *предмета* та *об'єкта*. *Предметом* виступає явище або процес, що знаходиться в межах об'єкта та розглядається як елемент, частина об'єкта дослідження. Під *об'єктом* у наукових дослідженнях зазвичай розуміють процес або явище, що породжує проблемну ситуацію чи вимагає отримання більш детального знання (тобто об'єкт дослідження ширше і містить предмет дослідження).

3. Вивчення історичного та сучасного стану опрацьованості проблеми. Дослідник обов'язково повинен ознайомитись з історичними аспектами проблеми. Важливим елементом пошуку правильного рішення є вивчення історії виникнення і розвитку проблеми, результатів раніше проведених з неї досліджень. На жаль, вивчення історії проблеми нерідко розглядається науковцями-початківцями як необов'язкове. Але слід наголосити, що це «страшує» від дублювання раніше отриманих результатів, чужих помилок, полегшує використання досвіду попередників, дає змогу розглянути предмет у динаміці, з'ясувати загальні тенденції та подальші шляхи його розвитку і на цій основі будувати науковий прогноз.

Завершальним етапом вивчення історії є аналіз сучасного стану питання.

Такий збір, систематизація та вивчення інформації з досліджуваної проблеми (у випадку з історією – *історіографія проблеми*) потребує систематичного підходу. Тут у нагоді стануть каталоги наукових бібліотек, пошукові системи наукових публікацій (такі як Google Scholar чи бази даних Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), бібліографічні списки до наукових статей чи монографій тощо. При цьому бажано виділяти ті наукові праці, які повністю присвячені обраній для вивчення проблеми та ті, в яких вона розглядається частково чи принагідно. Також варто фіксувати для себе, як змінювалося висвітлення проблеми з часом і під впливом яких обставин, які аспекти проблеми були більш досліджені, а які залишилися не розкритими тощо. Результати цієї роботи не лише формують необхідний «запас» історіографічного матеріалу для майбутнього наукового твору, але й дозволяють уточнити, а почасти й скорегувати предмет, мету, завдання і структуру дослідження.

На всіх етапах роботи з історіографічною базою рекомендується укладання бібліографічного списку (чи картотеки) з усіма вихідними даними видань, чітко фіксувати посторінкові посилання, робити описи-анотації тощо. Поширеною помилкою молодих науковців є включення до бібліографічного списку своєї роботи лише тих публікацій, на які є посилання в тексті. Якщо в опрацьованій науковій праці вчений не знайшов для себе нічого «цікавого», але вона лежить у площині об'єкту (а тим більше предмету) дослідження, вона також має бути предметом історіографічного аналізу. Адже окрім спроби з'ясування, чому той чи той аспект проблеми вчені обійшли увагою, це може бути підставою для додаткового аргументування вибору власної теми дослідження як недостатньо вивченої чи не дослідженої в історичній науці.

4. Опрацювання *джерельної бази дослідження*. Цей етап у науковій роботі історика є найбільш часо- й енергозатратний, оскільки саме джерельна база є «кістяком» майбутньої наукової праці. Гасло гуманістів «До джерел!» сучасна історична наука не відкидала! Передусім слід визначити для себе коло ймовірних джерел відповідно

специфіки дослідницької проблеми. У нагоді тут стануть ті ж каталоги, пошукові бази даних, бібліографічні описи, що й у випадку з історіографією проблеми. Рекомендується починати роботу з уже введеними до наукового обігу матеріалів (опублікованих джерелами), а також мемуарами і спогадами, щоденниками, матеріалами ЗМІ тощо. При роботі з опублікованими документами бажано зосередитися на «академічних» виданнях з необхідним науковим інструментарієм. Так само оптимальним є використання видань джерел (документів, спогадів тощо) оригінальною мовою. Після цього слід переходити до пошуку неопублікованих і не введених до наукового обігу джерел. Це можуть бути матеріали місцевих і центральних державних архівів, фонди наукових установ (як то Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), музейні колекції тощо. «Ковідні» обмеження і російська агресія суттєво ускладнила цей «фронт» роботи для істориків-науковців. Частковим виходом з ситуації може бути звернення до фондів електронних архівів різних освітніх наукових установ США та держав Європи, в тому числі українських діаспорних центрів. Утім, тут усе залежить від обраної для дослідження проблеми.

Коли йдеться про «опрацювання джерельної бази» історичного дослідження, то тут мало обмежуватися укладанням бібліографічного списку і простим накопиченням матеріалів. Вивчення джерел здійснюється паралельно з їх пошуком. Це орієнтує дослідника в подальших пошуках, дозволяє робити співставлення і перехресний аналіз отриманих даних, допомагає з'ясувати, наскільки отримані емпіричні матеріали уможливають реалізувати мету і виконати завдання дослідження.

5. Визначення *методології та методів дослідження*.
Методологія та методи підбираються дослідниками індивідуально під конкретне дослідження й залежно від їх дієвості змінюються. Методи дослідження у момент написання обґрунтування не можуть бути визначені в повному обсязі, оскільки поетапне отримання нових відомостей про об'єкт вимагатиме експериментів, пошуків нових підходів. Але основний перелік загальнонаукових та спеціальних методів необхідно сформулювати перед початком роботи. Це

підвищить довіру до програми дослідження та підтвердить спроможність автора її виконати. Найвищої оцінки заслуговують такі обґрунтування, в яких не лише наведено набір найбільш популярних універсальних методів, а зроблено пояснення щодо їх застосування до кожного завдання дослідження.

6. Складання *робочого плану*. Структура плану визначається обсягом і складністю дослідження: чим ширше коло питань, що розглядаються, тим детальнішим має бути план, оскільки саме деталізація забезпечить його внутрішню узгодженість та синхронність робіт. Робочий план становить основу, визначає загальну спрямованість дослідження та послідовність його проведення. На основі робочих планів досвідчені науковці зазвичай складають графік роботи. Попередній план-графік має включати лише найбільш істотні, тривалі роботи. Календарний план-графік є більш деталізованим. Він відрізняється від попереднього плану більшою конкретикою щодо організаційних моментів і строків й передбачає фіксацію факту ознайомлення та виконання – виконавцем і керівником.

7. *Розробка висновків і пропозицій*. Висновки і пропозиції мають бути логічно узгоджені з темою, метою, завданнями та ґрунтуватися на отриманих результатах. Найбільшу цінність складає визначення наукової новизни та практичної цінності дослідження.

Наукова новизна формулюється чітко, з викладенням основного змісту та принципів положень (або відмінностей). Слід пам'ятати, що до елементів наукового внеску автора відносять: наукове узагальнення та систематизацію досліджуваного матеріалу; відкриття нових законів, закономірностей, тенденцій, явищ, переваг; визначення причинно-наслідкових зв'язків, факторів впливу, суттєвих чи базових елементів системи, функцій розвитку; розроблення категоріального апарату; типологію (класифікацію) елементів; визначення концептуальних рішень та шляхів розв'язання проблеми; встановлення принципів, факторів, передумов, типових рис; розробку моделей, механізмів, принципів схем, програм; підготовку методологічних розробок. В історичних дослідженнях елементами наукової новизни часто бувають залучення до наукового обігу невідомих раніше історичних джерел. Крім того, важливе значення мають «негативні» результати дослідження, тобто такі, що доводять

недоцільність використання певних теоретичних чи методичних підходів, хибність концепцій тощо.

Практичне значення – важливий елемент обґрунтування, який підтверджує значущість теоретичних та методологічних розробок автора для використання у процесі життєдіяльності людини і суспільства (у певній визначеній чи різноманітних галузях). Якщо ступінь попередньої опрацьованості проблеми дає змогу судити про можливий ефект від впровадження (економічний, фінансовий, соціальний, екологічний, організаційний, дидактичний тощо), це стане ще одним важливим моментом обґрунтування.

10. **Викладення матеріалів дослідження.** Цей етап передбачає оформлення наукового документу у необхідній формі й представлення результатів наукового дослідження (наприклад, аспірант готує тези, статті, розділ монографії, дисертацію). Як правило, під час опрацювання складних проблем (тем) матеріали подають за такою структурою: вступ, розділи, висновки, список використаних джерел, додатки.

11. **Обговорення ходу та результатів дослідження, консультації та рецензування.** Обговорення дослідження здійснюється у колективі дослідників або в установах. Це передбачає неформальне та формальне спілкування між: колегами, науковим керівником або науковим консультантом, керівництвом установ та іншими особами. Рецензування спрямоване на критичне висвітлення отриманих результатів дослідження і його здійснюють досвідчені фахівці.

РОЗДІЛ 4.

Дисертаційне дослідження: зміст, структура, оформлення

Дисертація (лат. *dissertatio* – твір, обговорення, розсуд, доповідь) – це спеціально підготовлена наукова праця на правах рукопису, яку виконують для прилюдного захисту на здобуття наукового ступеня. В Україні розрізняють дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії, до цього – кандидата наук («кандидатська дисертація») та доктора наук («докторська дисертація»). Як правило, дисертація включає висвітлення стану вивчення проблеми (огляд та аналіз), результати теоретичних та експериментальних досліджень автора, висновки та рекомендації. У дисертації з технічних наук окремим розділом подаються авторські розробки, технології або описи технічних конструктивних рішень.

На відміну від інших наукових творів дисертація в системі науки виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується з метою публічного захисту й отримання наукового ступеня. Саме вона дозволяє судити, наскільки повно відображені та обґрунтовані містяться в ній положення, висновки і рекомендації, їх наукова новизна і практична значимість.

Сукупність отриманих у такій роботі результатів свідчить про внесок дисертанта в науку, а відтак – демонструє рівень його наукової кваліфікації і, насамперед, уміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові завдання.

Присудження наукових ступенів є найважливішим стимулом розвитку вітчизняної науки, забезпечує зміцнення державного статусу та матеріального становища її діячів. Прийняття рішення про присудження наукового ступеня здобувачеві – це свідчення визнання його кваліфікації науковою громадськістю та державою.

Інша істотна відмінність дисертації від інших наукових творів (за винятком науково-технічного звіту) полягає в тому, що укладена в ній наукова інформація передається в найбільш повному вигляді. Дійсно, тільки тут докладно розкривають хід та результати наукових

пошуків, прискіпливо описують методику здійснення досліджень, детально простежують історію розвитку досліджуваних явищ тощо.

Повнота інформації в дисертації знаходить своє відображення й у тому, що тут наводиться особливо детальний фактичний матеріал, що включає докладні обґрунтування, гіпотези, широкі історичні екскурси і паралелі, а результати наукового пошуку описуються в найбільш цілісній з погляду наукового пізнання формі.

Зміст дисертації характеризує оригінальність і неповторність наведених відомостей. Основою в ній є принципово новий матеріал, що включає опис нових фактів, явищ і закономірностей природи і суспільства, а також узагальнення раніше відомих положень з інших позицій або у зовсім іншому аспекті.

З точки зору загальної динаміки розвитку науки дисертація вводить в науковий обіг нові уявлення, концепції і факти. У змісті такої роботи відбивається сутність в явищі, закономірність у випадковості, загальне в одиничному, внутрішнє у зовнішньому. Авторська концепція тут точно відображає проблемну ситуацію в науці і відповідає провідному напрямку наукового пізнання. Тільки за такої умови ця концепція визнається значущою в науковому сенсі, тобто забезпечує приріст наукового знання.

Специфічною є не лише зміст, але і форма дисертації як особливого виду наукового твору, для якого характерна висока ступінь абстрагування, активне застосування засобів логічного мислення, докладне висвітлення порушених проблем і точність фактичних даних. Тільки за умови вибору форми організації матеріалу, яка найбільш оптимально відповідає особливостям предмета, дисертація здатна ефективно функціонувати в системі наукової комунікації.

Структура дисертації є одним з рівнів відображення авторської наукової концепції, засобом реалізації взаємозв'язку елементів змісту, яка визначається завданням відображення внутрішньої логіки розвитку дослідження. Така структура максимально відображає значимість і наукову ємність кожного фрагмента, кожної частини тексту, акцентує увагу на найбільш важливих у науковому сенсі аспектах здійсненого дослідження, а також дає можливість

переконатись у логічній несуперечності та послідовності дослідницької програми, закладеної в процесі формування нового знання.

Ефективність структури дисертаційної роботи передусім залежить від того, наскільки її текст відповідає критеріям цілісності, системності та зв'язності, а також критерієм пропорційності його частин.

- **Критерій цілісності** зобов'язує розглядати властивості цілого і частин у їх нерозривній єдності. З погляду цього принципу структура дисертаційної роботи являє собою єдність всіх її елементів, а кожен елемент структури – частина твору в цілому. Порушення цього принципу неминуче спричиняє хаотичність і еkleктизм викладу наукового матеріалу.
- **Критерій системності** вимагає розглядати елементи дисертації як систему, утворену їх взаємодією, що не допускає механічне, формальне об'єднання різнорідних елементів.
- **Зв'язність** – критерій дисертаційної роботи, який є умовою існування її тексту як певної структури. Саме зв'язність забезпечує взаємозумовленість і співвіднесеність різних фрагментів тексту, що свідчить про ефективність обраної автором послідовності викладу наукової інформації.
- **Критерій пропорційності** передбачає, що структурні елементи (розділи) дисертації, передусім її «основної» частини, а також параграфи розділів мають бути співрозмірними. Неприйнятним є, коли один розділ дисертації або параграф суттєво менші за обсягом за інші. Це свідчить про не до кінця продуману структуру роботи.

У дисертації її автору не прийнято давати оцінку висловлюваного матеріалу, оскільки стиль наукової мови – це безособовий монолог. Норми наукової комунікації суворо регламентують характер викладу наукової інформації, вимагаючи відмови від висловлення власної думки у чистому вигляді. Відтак автори дисертаційних робіт використовують мовні конструкції, які виключають вживання особових займенників. У дисертації необхідно

стисло, логічно й аргументовано викладати зміст і результати досліджень, уникати бездоказових тверджень і тавтології. При написанні дисертації здобувач повинен обов'язково робити посилання на публікації інших авторів.

Дисертація на здобуття наукового ступеня «доктор філософії» повинна мати обсяг основного тексту не більше як дев'ять авторських аркушів (150–250 сторінок залежно від спеціальності), оформлених відповідно до вимог, установлених Міністерством освіти і науки України. Обсяг дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук – до 17 авторських аркушів (до 400 сторінок).

Назва дисертації має бути лаконічною, без скорочень, відповідати обраній науковій спеціальності та суті вирішеної наукової проблеми (завданню), вказувати мету і предмет дослідження та його завершеність. Щодо дисертацій з історії, то назва має містити власне проблему, її географічні та хронологічні межі дослідження.

Власне структура дисертації повинна мати такі **обов'язкові елементи**:

- титульний аркуш;
- зміст;
- анотацію українською й англійською мовами з переліком ключових слів;
- перелік умовних скорочень (за необхідності);
- вступ;
- основну частину – розділи, підрозділи (параграфи);
- висновки;
- список використаних джерел та літератури;
- додатки (за необхідності).

Кожний структурний елемент починається з нової сторінки.

Загальні вимоги до структурних елементів дисертації.

Титульний аркуш дисертації оформлюється за встановленою формою.

Зміст повинен містити назви структурних елементів, заголовки (за їх наявності) із зазначенням нумерації та номери їх початкових сторінок.

Анотація – узагальнений короткий виклад її основного змісту. В анотації дисертації мають бути стисло представлені основні результати дослідження із зазначенням наукової новизни та, за наявності, практичного значення. В анотації також вказуються: прізвище та ініціали здобувача; назва дисертації; вид дисертації та науковий ступінь, на який претендує здобувач; спеціальність (шифр і назва); найменування закладу вищої освіти або наукової установи, в якому (якій) здійснювалася підготовка; найменування наукової установи або найменування закладу вищої освіти, у спеціалізованій вченій раді якої (якого) відбудеться захист; місто, рік. Обсяг анотації становить 0,2 – 0,3 авторських аркуша (5–7 сторінок). Анотації українською й англійською мовами мають бути ідентичними. Наприкінці анотації наводяться **ключові слова** відповідною мовою. Сукупність ключових слів повинна відповідати основному змісту наукової праці, відображати тематику дослідження і забезпечувати тематичний пошук роботи. Кількість ключових слів становить від п'яти до п'ятнадцяти. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують в рядок через кому.

Після ключових слів наводиться список публікацій здобувача за темою дисертації.

Перелік умовних скорочень, символів, одиниць, абревіатур (за необхідності) у вигляді окремого списку в алфавітному порядку. Терміни, скорочення, символи, позначення і таке інше, які повторюються не більше двох разів, до переліку не вносяться, а розшифрування таких, що внесені до переліку, наводиться у тексті при їх першому згадуванні.

У **вступі** подається загальна характеристика дисертації в такій послідовності:

- Актуальність теми дослідження. Дисертант має обґрунтувати не лише наукову доцільність (що насправді є важливо) обраної для дослідження проблеми, але й її злободенність, суспільну значущість. Вчений-історик має пам'ятати, що історія – це не лише наука про минуле, але й місток між минулим і сьогоденням. І що саме сучасні проблеми часто визначають спрямованість історичних наукових студій.

- Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. В цій частині вказується, в рамках якої науково-дослідної роботи виконується дисертаційне дослідження із зазначенням номеру державної реєстрації науково-дослідної роботи.
- Об'єкт, предмет, мета і завдання дослідження. Ці елементи вступу мають бути сформульовані чітко, однозначно й лаконічно. **Об'єкт** дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й обране для дослідження. **Предмет** дослідження міститься в межах об'єкта. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження. Саме на нього спрямована основна увага дисертанта, оскільки предмет дослідження визначає тему (назву) дисертаційної роботи. **Мета** дослідження повинна бути сформульована таким чином, щоб указувати на об'єкт і предмет дослідження. Не слід формулювати мету як «Дослідження...», «Вивчення...», тому що ці слова вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету. **Завдання** мають бути підпорядковані меті й визначати структуру основної частини дисертації. В ідеалі, кожному завданню має відповідати її структурна частина (розділ, пункт розділу).
- **Хронологічні** й **географічні** рамки дослідження з їх чітким обґрунтуванням.
- **Методи дослідження.** Тут перераховують використані наукові методи та змістовно визначають, що саме досліджувалось кожним із них. Вибір методів дослідження повинен забезпечити достовірність отриманих результатів і висновків.
- **Наукова новизна** отриманих результатів. У цій частині мають бути викладені аргументовано, коротко та чітко наукові положення, які виносяться на захист, із зазначенням відмінності одержаних результатів від відомих раніше та ступінь їх новизни («вперше досліджено...», «удосконалено...», «дістало подальший розвиток...»).

- **Практичне значення** отриманих результатів. Тут надаються відомості про використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх впровадження. Відзначаючи практичну цінність одержаних результатів, необхідно подати інформацію про ступінь їх готовності до використання або масштабів використання. Відомості про впровадження результатів досліджень необхідно подавати із зазначенням найменувань організацій, в яких здійснено впровадження, форм реалізації та реквізитів відповідних документів.
- **Особистий внесок здобувача.** Зазначається конкретний особистий внесок здобувача в опубліковані зі співавторами наукові праці, в яких наведені ідеї та результати розробок, що використанні в дисертації із зазначенням найменувань організацій, в яких вони проводилися. Зазвичай, дисертація є продуктом особистої дослідницької роботи здобувача й виконана ним одноосібно.
- **Апробація результатів дослідження.** Зазначається, на яких наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, семінарах оприлюднено результати досліджень, викладені у дисертації.
- **Публікації.** Обов'язково вказується кількість наукових праць, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, а також кількість праць, які додатково відображають наукові результати дисертації.
- **Структура та обсяг дисертації.** Наприкінці вступної частини перераховують усі структурні елементи дисертаційної роботи з обов'язковим зазначенням повного (усього) обсягу дисертації та обсягу основного тексту (загального обсягу дисертації). Вказують загальну кількість додатків, рисунків, таблиць, кількість найменувань у списку використаних джерел.

Приблизний обсяг вступу – 5–10% від загального обсягу дисертації.

Основна частина дисертації включає розділи, яких, як правило, буває 3–4. Розділи дисертації включають у себе підрозділи, або параграфи (нумерація складається з двох чисел, відокремлених крапкою), пункти (нумерація – з трьох чисел), підпункти (нумерація з

чотирьох чисел). У кінці кожного підрозділу формулюються висновки зі стислим (декілька речень, абзац) викладенням наведених у параграфі наукових і практичних результатів. Так само висновком має завершуватися кожен розділ.

У *першому розділі* дисертант аналізує джерельну базу дослідження й основні етапи наукової думки за розв'язуваною проблемою (завданням) – історіографію проблеми. Зазвичай це й визначає поділ розділу на дві частини (напр.: «Джерельна база дослідження» і «Стан наукової розробки проблеми дослідження»).

Рівень роботи історика в першу чергу визначається вмінням добирати і працювати з історичними джерелами. Тому здобувач має зробити зовнішній (умови виникнення, проблема авторства, ступінь збереженості тощо) та внутрішній (ступінь достовірності, вплив суб'єктивного фактору на характер джерела тощо) аналіз джерела. Важливою є класифікація джерел за різними критеріями з обов'язковим вказанням, які саме завдання чи частини проблеми розв'язувалися на їх підставі. Це складає «кухню» історика, тому до цієї частині першого розділу необхідно підійти з усією серйозністю. Підсумовуючи, слід з'ясувати достатність чи обмеженість джерельної бази досліджуваної проблеми.

Так само серйозно слід підходити до історіографічного огляду, який в жодному разі не має бути описово-бібліографічним. До цього огляду висувуються підвищені вимоги:

- історіографія повинна бути максимально повною;
- історіографія повинна бути систематизованою за критеріями хронологічної послідовності, національності (або мови написання) авторів, рівня науковості, приналежності до наукових шкіл та ін.;
- погляди найвидатніших учених на проблему, що вивчається, повинні бути проаналізовані та зіставлені.

Історіографічний огляд має бути систематизованим аналізом теоретичної й практичної новизни, значущості, переваг і недоліків розглядуваних робіт, які потрібно групувати таким чином: роботи, що висвітлюють історію розвитку проблеми; теоретичні роботи, повністю присвячені темі; такі, що розкривають тему частково, або торкаються її принагідно. Стисло, критично висвітлюючи роботи

попередників, дисертант окреслює основні етапи розвитку наукової думки за своєю проблемою. Він повинен чітко вирізнити ті питання, що залишились невирішеними і, отже, визначити своє місце у розв'язанні проблеми (завдання). Закінчити огляд слушно коротким висновком про ступінь висвітлення в літературі основних аспектів теми. В ідеалі аналіз дослідницької літератури повинен привести до висновку, що саме ця тема ще не досить розкрита і тому потребує подальшої розробки.

Загальний обсяг огляду джерел і літератури не повинен перевищувати 20% обсягу основної частини дисертації.

Наступні розділи мають бути спрямовані на розкриття теми дослідження, вирішення її мети і завдань. Структура наукових робіт з історії може будуватися за хронологічним чи проблемно-хронологічним принципом. Готуючись до викладення тексту роботи, доцільно ще раз уважно прочитати її назву, що містить проблему, яка повинна бути розкрита. Проаналізований та систематизований матеріал викладається згідно змісту у вигляді окремих розділів і підрозділів. Кожний розділ висвітлює частину проблеми – самостійне питання, а підрозділ – окрему частину цього питання. Тема повинна бути розкрита без пропуску логічних ланок, тому, починаючи працювати над розділом, слід визначити його головну ідею, а також тези кожного підрозділу. Тези необхідно підтверджувати фактами, викладеними в джерелах, думками різних авторів. Треба уникати безсистемного викладення фактів без достатнього їх осмислення та узагальнення. Думки повинні бути пов'язані між собою логічно.

Увесь текст має бути підпорядкований єдиній головній ідеї. Один висновок не повинен суперечити іншому, а підкріплювати його. Якщо висновки не будуть пов'язані між собою, текст втратить свою єдність.

Розділи та підрозділи наукової роботи повинні за своєю назвою, структурою, змістом відповідати завданням дослідження поставленої проблеми. Усі розділи та підрозділи роботи мають свої самостійні назви, які не співпадають з формулюванням загальної теми дослідження.

Усі розділи роботи в ідеалі завершуються короткими висновками, які, в свою чергу, в доопрацьованому та більш

систематизованому й узагальненому вигляді увійдуть до заключної частини.

У **висновках** викладаються здобуті в дисертації найбільш важливі наукові та практичні результати, які сприяли розв'язанню наукової проблеми (завдання). Висновки подаються у вигляді окремих лаконічних положень. Дуже важливо, щоб вони відповідали поставленим завданням. Основна вимога до заключної частини – не повторювати змісту вступу, основної частини роботи і висновків, зроблених у розділах. В ідеалі висновки мають бути спрямовані в майбутнє, зорієнтовані на подальше вивчення досліджуваної проблеми.

Список використаних джерел формується в один із таких способів:

- у порядку появи посилань у тексті;
- в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків;
- у хронологічному порядку.

Бібліографічний опис джерел складають відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи, міжнародних і державного стандартів з обов'язковим наведенням назв праць та їх вихідних даних. Список джерел та використаної літератури може мати такі розділи:

- Державні нормативно-правові акти.
- Неопубліковані джерела (групуються за архівами).
- Опубліковані джерела (документи, літописи, спогади, листи, щоденники, статистика тощо).
- Дослідження: вітчизняні видання (книги, статті), в тому числі перекладені, в алфавітному порядку; зарубіжні видання (книги, статті іноземними мовами).
- Довідникова та навчальна література (довідники, енциклопедії, навчальні посібники тощо).

Додатки – це бажана частина наукової роботи, яка використовується для більш повного висвітлення теми, проте не обов'язкова. За змістом додатки можуть бути дуже різноманітними: копії документів, таблиці, карти, графіки, схеми, фотоматеріали,

ілюстрації, переклади першоджерел та ін. Додатки оформлюються як продовження роботи на останніх її сторінках. Додатки не враховуються до загального обсягу роботи.

Вимоги до оформлення й порядку захисту дисертацій на здобуття ступеню «доктор філософії» регулюються відповідними нормативно-правовими актами: Наказ Міністерства освіти і науки України № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» від 12. 01. 2017 р.; Постанова КМУ № 167 «Про присудження ступеня доктора філософії» від 06. 03. 2019 р. в редакції Постанови КМУ № 608: від 09. 06. 2021 р.; Постанова КМУ № 167 Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії: від 06. 03. 2019 р.

РОЗДІЛ 5.

Оприлюднення й апробація результатів наукових досліджень

Важливою складовою наукової роботи, в тому числі й аспіранта, є апробація й оприлюднення результатів наукових досліджень. Головними кількісними критеріями наукової діяльності є **наукові публікації** та участь у **наукових конференціях**.

Основні результати і положення наукових досліджень оприлюднюються у вигляді різних видів публікацій для ознайомлення з ними наукової громадськості. У вступі дисертації здобувач має вказати результати апробацій та перелічити публікації, а в тексті дисертації – наводити посилання на власні наукові праці, включати їх до списку використаної літератури і джерел.

Публікації відображають основний зміст, новизну наукового дослідження і фіксують завершення певного етапу дослідження або роботи в цілому. Крім цього, публікації забезпечують первинною науковою інформацією наукове співтовариство, сповіщають його про появу нового наукового знання і передають індивідуальний результат у загальне надбання. **Публікація** (лат. *publicato* – оголошую всенародно, оприлюднюю) бувають різними: 1) певна інформація, доведена до загального відома за допомогою друкованих чи електронних засобів масової інформації; 2) розміщення тексту в різних виданнях (газетах, журналах, книгах); 3) текст, надрукований у будь-якому виданні. Наукові публікації належать до двох останніх груп.

Наукові публікації виконують декілька **функцій**:

- оприлюднюють результати наукової роботи;
- сприяють встановленню пріоритету автора (дата підписання публікації до друку – це дата пріоритету науковця);
- свідчать про особистий внесок дослідника у розробку наукової проблеми (особливе значення мають індивідуальні публікації, роботи у співавторстві потребують додаткових роз'яснень);

- слугують підтвердженню достовірності основних результатів і висновків дисертації, її новизни і наукового рівня (публікація стає об'єктом вивчення й оцінювання широкою науковою громадськістю);
- підтверджують факт апробації та впровадження результатів і висновків дисертації;
- відображають основний зміст дисертації (про це вказується у вступі до дисертації та наукового реферату докторської дисертації, а також через включення публікацій здобувача до списку опублікованих праць за темою дисертації);
- фіксують завершення певного стану дослідження або роботи в цілому;
- забезпечують первинною науковою інформацією наукову громадськість, сповіщають її про появу нового наукового знання;
- передають індивідуальний результат у загальне надбання та ін.

Науковими вважаються публікації, які розміщені в **наукових виданнях**. До науково-дослідних видань належать:

- монографія – науково-книжкове видання повного дослідження однієї проблеми або теми, що належить одному чи кільком авторам;
- науковий реферат (автореферат) – коротке викладення автором змісту наукового дослідження, дисертаційної роботи перед поданням її до захисту;
- інформативний реферат – коротке письмове викладення однієї наукової праці, що стисло висвітлює її зміст. Він акцентує увагу на нових повідомленнях;
- препринт – наукове видання з матеріалами попереднього характеру, які публікуються до виходу у світ видання, в якому вони мають бути вміщені;
- тези доповідей, а також матеріали наукових конференцій – неперіодичний збірник підсумків конференції, доповідей, рекомендацій та рішень;

- збірник наукових праць – збірник матеріалів досліджень, виконаних у наукових установах, навчальних закладах та наукових спільнотах.

З погляду періодичності наукові видання поділяються на **періодичні** й **неперіодичні**. Періодичне видання – це видання, що виходить через певні проміжки часу, має заздалегідь визначену постійну щорічну кількість і назву нумерованих чи датованих, однотипно оформлених випусків, які не повторюються за змістом. Неперіодичне видання – це видання, що виходить одноразово і продовження якого не передбачене.

За обсягом розрізняють три види наукових неперіодичних видань:

- книга (книжкове видання обсягом понад 48 сторінок);
- брошура (книжкове видання обсягом від 4 до 48 сторінок),
- листівка – аркушеве видання обсягом від 1 до 4 сторінок.

Наукові видання (зокрема наукові монографії, журнали чи збірники), в яких опубліковані основні результати дисертаційних робіт, мають бути доступними читачеві, зберігатись у фондах провідних вітчизняних наукових бібліотек, обов'язково надсилатися до провідних наукових установ, перелік яких затверджений Міністерством освіти і науки України та Національним агентством з забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО).

Для захисту дисертації на здобуття ступеня «доктор філософії» необхідна наявність не менше трьох наукових публікацій, які розкривають основний зміст дисертації. До таких наукових публікацій зараховуються:

- Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б» (замість однієї статті може бути зараховано монографію або розділ монографії, опублікованої у співавторстві).
- Не менше однієї статті в періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача. До такої публікації може прирівнюватися публікація у виданнях, включених до переліку наукових

фахових видань України з присвоєнням категорії «А», або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus.

Велика кількість наукових видань в Україні здатна створити для молодого науковця проблему вибору. Одним з важливих критеріїв якісного й солідного видання є обов'язкова процедура **анонімного рецензування** статей.

Найбільш поширеним видом наукових публікацій є наукова стаття. **Наукова стаття** – вид наукової публікації, в якому описано кінцеві або проміжні результати проведеного дослідження, обґрунтовано способи їх отримання, а також окреслено перспективи наступних напрацювань. Наукові статті, як правило, призначені науковцям, спеціалістам певної галузі або кількох галузей. За **способом розкриття наукового питання** (проблеми) статті поділяються на:

- **Оглядові**, які містять характеристику стану і перспектив наукових досліджень у тій чи іншій предметній галузі. Коли в певній науковій галузі накопичується велика кількість досліджень, виникає необхідність їх узагальнення. Для цього пишуться огляди, автори яких критично розглядають нову інформацію з певної теми, структурують її, пропонують нові напрями й підходи досліджень. Зазвичай огляди доручають писати визнаним науковцям у галузі, але є й приклади оглядів від молодих науковців, зроблених за участю досвідчених керівників.
- **Проблемні**, які містять аналіз проблеми, яка не одержала всебічного розв'язання.
- **Методологічні**, які подають обґрунтування методології розв'язання проблеми.
- **Статті-відгуки**. Іноді редактор журналу після рецензування і прийняття статті до друку дає ознайомитися з рукописом статті додатковим спеціалістам у даній галузі знань, щоб вони написали розгорнуту відповідь у вигляді статті, яка публікується одночасно з основною.
- Також існує практика публікації коментарів відомих спеціалістів до конкретної статті, особливо, якщо в ній

висловлюються неочікувані висновки. У свою чергу, автору зазвичай надається право опублікувати відповідь на критику. Такі серії статей можуть бути досить довгими.

За **змістом** наукові статті поділяють на:

- Власне **наукові** (виклад основних результатів роботи).
- **Науково-популярні**, орієнтовані на читацьку аудиторію, серед якої можуть бути непрофесіонали. Ознакою таких статей є доступність змістової інформації.
- **Науково-навчальні** та **науково-методичні** (містять практичний виклад закономірностей, досліджуваних об'єктів, методи їх застосування у практичній діяльності).
- **Науково-публіцистичні**, присвячені актуальним для наукової громадськості проблемам.

За **кількістю авторів** наукові статті бувають одноосібні (один автор) або колективні (колектив авторів).

За **науковим завданням** розрізняють теоретичні і прикладні статті.

Спектр **функцій** наукових статей є досить широким. Найсуттєвішими з них є:

- дослідницька – за допомогою наукових статей наукові результати доводять до уваги наукової спільноти;
- оціночна – за допомогою наукових статей як окремі дослідники, так і наукова спільнота оцінюють стан наукових досліджень з певної проблеми;
- презентаційна – наукові статті представляють (презентують) дослідника науковій спільноті; особливо ця функція є важливою для молодих дослідників, наукова творчість яких ще не є широко відомою для наукової спільноти;
- комунікативна – наукові статті слугують надзвичайно дієвим і відкритим для конструктивної критики засобом спілкування дослідників.

Основними **вимогами** до змісту наукових статей є: логічність, ясність, стислість, точність наукової термінології, вірогідність вихідної інформації, критичність у відборі фактів, доказовість змісту тексту, завершеність (цілісність розкриття одного або кількох

питань), логічність і обґрунтованість висновків, наявність авторських міркувань і посилань.

Вимоги до *структури* наукових статей:

- Анотація українською й англійською мовою та ключові слова. Анотації зазвичай включають до наукометричних і довідкових баз, тому з неї має бути зрозумілим зміст і результати дослідження. Цим же визначена прискіплива увага до англомовної анотації (у вимогах до оформлення статей часто читаємо: *«машинний переклад анотації неприпустимий»*). Орієнтовна схема анотації передбачає формулювання проблеми (про що стаття?) та цілей статті, формулювання методології, джерельної бази й висновків.
- Постановка проблеми (вступ) – загальний огляд досліджуваної проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. З цього структурного елемента витікає актуальність даної проблеми чи напряму досліджень, теоретична й практична значущість досліджуваної теми.
- Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Вказаний структурний елемент статті свідчить про рівень наукової ерудиції автора, ступінь його обізнаності й ознайомленості з науковими напрацюваннями попередників і сучасників, його вміння віднайти невирішені аспекти наукової проблеми.
- Формулювання цілей статті (постановка завдання). Від чіткості, лаконічності сформульованої мети суттєво залежить і сам виклад основного матеріалу, оскільки орієнтує автора на послідовне виконання низки дослідницьких завдань, які конкретизують основну мету статті.
- Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
- Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі: висновки повинні бути максимально чіткими й лаконічними і обов'язково

відображати, як і наскільки повно виконані дослідницькі завдання і досягнута мета статті.

- Список використаних джерел та літератури і його транслітерація відповідно до вимог видання.

Обсяг наукової статті – від 6 до 24 сторінок, тобто 0,35–1,2 д. а.; оптимальний обсяг – 6–12 сторінок (0,5–0,7 д. а.).

Для здобувачів наукового ступеня до публікації наукових статей зазвичай висуваються такі вимоги:

- статті мають публікуватись у провідних наукових фахових журналах та інших періодичних наукових фахових виданнях;
- публікація не більше однієї статті здобувача за темою дисертації в одному випуску (номері) журналу (або іншого друкованого видання);
- не зараховуються праці, в яких немає повного опису наукових результатів, що засвідчує їх достовірність, або в яких повторюються результати, опубліковані раніше в інших наукових працях, що входять до списку основних.

Інтеграція України до світової наукової спільноти, включення багатьох наукових видань до наукометричних баз даних зумовлює підвищення вимог до якості поданих публікацій. Все більше видань практикують анонімне рецензування (інколи подвійне а то й потрійне) за вимогами, які висувають видання, включені до баз Web of Science та Scopus. Наводимо приклад критеріїв (кожен оцінюється рецензентом від 0 до 3 балів), за якими рецензується стаття в одному з авторитетних українських видань:

- Відповідність напряму видання (032 Історія та археологія);
- Новизна порушеної проблеми;
- Наукова цінність (оригінальність) праці;
- Відповідність назви статті її змісту;
- Відповідність методів дослідження порушеній проблемі;
- Досягнення мети (наскільки автор виконав поставлені завдання);
- Переконливість авторської аргументації, виваженість суджень та висновків;

- Повнота наявної бібліографії та репрезентативність джерельної бази;
- Логіка та ясність викладу, мова й стиль статті;
- Точність і доречність цитування;
- Ідеологічна та політична неупередженість авторських суджень;
- Адекватність авторської анотації до статті, якість англійської анотації;
- Дотримання вимог до оформлення статті.

Кількість та якість публікацій з теми дослідження є критерієм оцінювання роботи, в тому числі й опонентами, експертами і т. д. Вважається, що дисертація виконана на належному рівні, якщо з кожного її розділу (а для докторської дисертації і підрозділу) підготовлена стаття, а за її загальними результатами – монографія. Жодних директивних «термінів чинності» наукових публікацій немає, не регламентовані також і вимоги щодо наявності публікацій протягом останніх років. Однак виконання вимог Міністерства освіти і науки України щодо наявності в дисертації нових науково обґрунтованих результатів цілком логічно можуть поставитися під сумнів, коли основні отримані здобувачем наукові результати опубліковані (а отже й отримані) 15–20 років тому.

Наукова монографія – це наукова праця у вигляді книги, що належить одному або декільком авторам, і яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми. Монографія може бути індивідуальною (один автор) або колективною (група авторів). Підготовка монографії у складі авторського колективу дозволяє оперативно опублікувати результати дослідження (або його проміжні результати), а також розширити коло наукових зв'язків. Глава (розділ) у такій монографії – це істотна публікація, яка розглядається нарівні з авторською монографією.

Слід розрізняти наукові монографії як вид наукового видання та дисертації на здобуття наукового ступеня, виконані особисто у вигляді опублікованої індивідуальної наукової монографії. Перший тип наукової монографії – це наукова праця, яка є засобом висвітлення основного змісту дисертації і однією з основних публікацій за темою дослідження. Другий тип монографії обов'язково

має містити висунуті автором для прилюдного захисту науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення автора, опубліковані раніше у фахових наукових виданнях України чи інших країн. Для такої монографії характерна єдність змісту; вона свідчить про особистий внесок здобувача в науку і розглядається як кваліфікаційна наукова праця. За цих умов здобувач не пише рукопис дисертації, його замінює монографія.

Обсяг індивідуальної монографії здобувача наукового ступеня доктора наук, яка зараховується як дисертація, має становити не менше 10 авторських аркушів у галузі природничих та технічних наук і не менше 15 авторських аркушів у галузі гуманітарних і суспільних наук. Якщо дисертацією, поданою на захист, є рукопис, а монографія є тільки однією з друкованих праць здобувача, то до неї висуюються такі вимоги:

- обсяг монографії – не менше 10 авторських аркушів;
- наявність рецензій трьох докторів наук за відповідною спеціальністю;
- наявність рекомендації вченої ради науково-дослідної установи або закладу вищої освіти з обов'язковим зазначенням на звороті титулу монографії повної назви установи (закладу) та її підпорядкованості;
- тираж не менше ніж 300 примірників;
- наявність міжнародного стандартного номера ISBN.

Тези наукової доповіді (повідомлення). Апробації матеріалів дисертації на наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, семінарах, у школах тощо є обов'язковими. Вони виконують важливі функції наукової комунікації, оперативного оприлюднення новітніх результатів дослідження й їх апробації. Для молодих науковців вони також є важливим досвідом публічного виступу, можливістю набуття впевненості та наукової зрілості. **Тези** (грец. *thesis* – положення, твердження) – це коротко, точно, послідовно сформульовані основні ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці. Тези доповіді – це опубліковані до початку наукової конференції (з'їзду, симпозіуму) матеріали попереднього характеру, що містять виклад основних аспектів наукової доповіді. Вони фіксують науковий пріоритет автора, містять матеріали, не

викладені в інших публікаціях. Рекомендований обсяг тез наукової доповіді – 2–5 сторінок машинописного тексту через 1,5 інтервали.

Схематично структура тез наукової доповіді має такий вигляд: коротка преамбула (постановка проблеми) – теза – аргумент – доказ – результат – перспективи. У тезах доповіді слід уникати посилань на джерела, цитат, цифрового і фактичного матеріалу. Кожна теза містить самостійну думку, що висловлюється в одному або кількох реченнях.

Зазначимо, що будь-які матеріали будь-яких конференцій, видані у будь-який період, належать до опублікованих праць, які лише додатково відображають наукові результати дисертації, тобто засвідчують апробацію результатів дисертації.

Наукова доповідь (повідомлення). Доповідь – це документ, у якому викладаються певні питання, подаються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) читання та обговорення. Наукова доповідь – це зафіксоване у вигляді повного тексту публічне повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання). Структура тексту доповіді є практично аналогічною плану статті й може складатись із вступу, основної й підсумкової частини.

Існують два методи написання доповіді. Перший полягає в тому, що дослідник спочатку готує тези свого виступу, на основі тез пише доповідь на семінар або конференцію, редагує її й готує до опублікування в науковому збірнику у вигляді доповіді чи статті. Другий, навпаки, передбачає спочатку повне написання доповіді, а потім у скороченому вигляді ознайомлення з нею аудиторії. Вибір способу підготовки доповіді залежить від змісту матеріалу та індивідуальних особливостей науковця.

Специфіка усного виступу накладає суттєвий відбиток на зміст і форму доповіді. При написанні доповіді слід зважати, що суттєва частина матеріалу опублікована в її тезах. Крім того, частина матеріалу подається у вигляді презентацій (на слайдах, моніторі комп'ютера, схемах, діаграмах, таблицях та ін.). Тому доповідь повинна містити коментарі до ілюстративного матеріалу, а не його повторення. Можна зупинитися лише на одній (найсуттєвішій, дискусійній) тезі доповіді, зробивши посилання на інші, вже опубліковані. Це дозволить на 20–40% скоротити доповідь. Доповідач

має реагувати на попередні виступи з теми своєї доповіді. Доцільним є полемічний її характер: це викликає інтерес слухачів. При написанні доповіді слід зважати на те, що за 10 хвилин людина може усвідомлено прочитати матеріал, який надруковано на чотирьох сторінках машинописного тексту (через півтора інтервали). Обсяг доповіді становить 8–12 сторінок (до 30 хвилин). Доповідь на чотирьох-шести сторінках називається *повідомленням*.

Доповідь – це одна з багатьох форм оприлюднення результатів наукової роботи, можливість за короткий термін «увійти» в наукову спільноту за умови яскравого виступу. Якщо доповідь зроблено за змістом дисертації, дисертант забезпечує апробацію своєї роботи.

Одним з основних напрямів у сфері наукової діяльності є визначення узагальненої оцінки якості та результатів наукових досліджень окремого вченого, наукового підрозділу, закладу вищої освіти, наукової установи. На сьогодні сучасні тенденції представлення наукових досліджень вимагають від науковця подання отриманих результатів до світових і, бажано, до загальноновизнаних періодичних видань і видавництв, що входять до різних **наукометричних баз даних** (Scopus, Web of Science та ін.). Слід зазначити, що кількісні показники цих наукометричних баз даних усе активніше використовуються в світі для визначення та оцінювання ефективності діяльності як окремого науковця, колективу чи організації, так і перспективних напрямів розвитку науки, їх фінансування тощо.

Наукометрична база даних – це бібліографічна й реферативна база даних з інструментами для відстеження цитованості статей, опублікованих у наукових виданнях. Наукометрична база даних – це також пошукова система, яка формує статистику, що характеризує стан і динаміку показників затребуваності, активності та індексів впливу діяльності окремих вчених і дослідницьких організацій.

Сьогодні існує велика кількість міжнародних систем цитування (бібліографічних баз): Web of Science, Scopus, Index Copernicus, Astrophysics, PubMed, Mathematics, Chemical Abstracts, Springer, Agris, GeoRef та ін. Найавторитетнішими з них, індекси яких визнаються в усьому світі, є Web of Science і Scopus.

Web of Science – база даних Філадельфійського інституту наукової інформації (Thomson Reuter Master Journal List), яка покриває більше 9 тис. видань англійською і частково німецькою мовами (з 1980 р.) і включає три бази – Science Citation Index Expanded (природничі науки), Social Sciences Citation Index (суспільні науки), Art and Humanities Citation Index (мистецтво та гуманітарні науки). Ці ресурси не містять повних текстів статей, однак включають посилання на повні тексти в першоджерелах і списки всіх бібліографічних посилань, що зустрічаються в кожній публікації, що дозволяє в короткі терміни отримати найповнішу бібліографію по темі (глибина архіву – 20 років). До бази входять декілька українських історичних наукових видань, зокрема «Український історичний журнал» (видання Інституту історії НАНУ), «Сторінки історії» (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»), «Східноєвропейський історичний вісник» (Дрогобицький національний педагогічний університет ім. І. Я. Франка), «Емінак» (Дочірнє підприємство «Науково-дослідницький центр “Лукомор’є” Державного підприємства «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України»), «Археологія» (Інститут археології НАН України), «Сходознавство» і «Східний світ» (Інститут сходознавства НАНУ імені Агатангела Кримського).

Scopus – найбільша у світі єдина мультидисциплінарна реферативна база даних (з 1995 р.), яка оновлюється щодня і яка є найбільшою базою даних наукових публікацій без повних текстів. Вона забезпечує якісну підтримку в пошуку наукових публікацій і пропонує посилання на всі існуючі цитати з великої кількості доступних статей. Scopus охоплює понад 18 тис. наукових журналів від 5 тис. наукових видавництв світу, 13 млн. патентів, матеріали наукових конференцій. Scopus, на відміну від Web of Science, у процентному відношенні набагато ширше відображає природничі й технічні науки – близько 80% видань і, відповідно, публікацій. Вона є комерційною базою даних і повна її версія доступна тільки на умовах передплати через веб-інтерфейс. Однак існує можливість перегляду ресурсів бази даних Scopus в обмеженому режимі Author preview

(доступно: кількість представлених у базі даних статей автора, h-index, affiliation history (історія приналежностей), кількість цитувань). Щоб робота індексувалася в Scopus, вона повинна бути опублікована в одному з журналів, що входить до цієї бази. До неї входять декілька українських історичних видань, зокрема «Сходознавство» і «Східний світ» (видання Інституту сходознавства НАНУ імені Агатангела Кримського), «Східноєвропейський історичний вісник» (Дрогобицький національний педагогічний університет ім. І. Я. Франка), «Емінак» (Дочірнє підприємство «Науково-дослідницький центр “Лукомор’є” Державного підприємства «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України»), «Археологія» (Інститут археології НАН України).

Крім Web of Science та Scopus великою популярністю серед наукової спільноти України користуються ще декілька наукометричних баз.

Index Copernicus (Польща) – міжнародна онлайн наукометрична база з внесеної користувачем інформації, у тому числі наукових установ, друкованих видань і проектів. Включає індексування, ранжування та реферування журналів, а також є платформою для наукової співпраці та виконання спільних наукових проектів. База даних має кілька інструментів для оцінювання продуктивності, що дозволяють відстежувати вплив наукових робіт і публікацій окремих учених або наукових установ. Система дозволяє архівувати і багатовимірно аналізувати досягнення вчених від імені установи, забезпечує доступ до зовнішніх баз даних і додаткових інструментів для наукової співпраці. На додаток до оцінювання продуктивності, Index Copernicus також пропонує традиційні реферування та індексування наукових публікацій. Чимало українських наукових історичних видань категорії «Б» входять до цієї наукометричної бази даних.

Google Академія (Google Scholar) є вільнодоступною пошуковою системою, яка індексує повні тексти наукових публікацій всіх форматів і дисциплін. Дозволяє легко виконувати великий пошук наукової літератури. Використовуючи єдину форму запити, можна виконувати пошук у різних дисциплінах і за різними джерелами,

включаючи статті, що пройшли рецензування, дисертації, книги, реферати і звіти, опубліковані видавництвами наукової літератури, професійними асоціаціями, вищими навчальними закладами та іншими науковими організаціями. Google Академія дозволяє знайти дослідження, які найбільш точно відповідають пошуковому запиту, серед величезної кількості наукових праць. Google Академія класифікує статті так само, як і вчені, оцінюючи весь текст кожної статті, її автора, видання, в якому стаття з'явилася, і частоту цитування даної роботи в науковій літературі. Найбільш релевантні результати завжди відображаються на першій сторінці. Реєстрація на Google Scholar і використання його можливостей є важливою запорукою результативної роботи науковця, в т. ч. й аспіранта.

Український індекс наукового цитування – це система наукометричного моніторингу суб'єктів наукової діяльності України. Її призначення – забезпечення збору, обробки та надання доступу до даних щодо показників активності індивідуальних та колективних суб'єктів наукової діяльності України.

РОЗДІЛ 6.

Мова і стиль наукового твору

Мові і стилю наукової праці слід приділити дуже серйозну увагу, адже саме мовно-стилістична культура найкраще виявляє загальну культуру її автора. Будь-який науковий твір неможливий без опанування науковим стилем мови. Науковий текст – це підсумок, результат або звіт про дослідницьку діяльність, який створюється для кола осіб, які володіють відповідною кваліфікацією для його сприйняття та оцінки. Для того щоб зробити його максимально інформативним, автор повинен вдатися до використання формалізованої мови, спеціальних засобів і способів подачі матеріалу. Найчастіше науковий текст – це опублікований або призначений для друку твір. До текстів наукового плану належать і спеціально підготовлені матеріали для усного виступу, наприклад, доповіді на науковій конференції або академічній лекції.

Мова і стиль наукової роботи склалися під впливом так званого академічного етикету, сутністю якого є інтерпретація власної та запозичених точок зору з метою обґрунтування наукової істини. Найхарактернішою ознакою наукової мови є формально-логічний спосіб викладу матеріалу. Науковий виклад складається головним чином із роздумів, метою яких є доведення істини. На рівні всього тексту для наукової мови основною прикметою є цілеспрямованість і прагматизм. Емоційні елементи в науковій роботі не відіграють особливої ролі. Науковий текст складається лише з точних, отриманих внаслідок аналізу фактів тверджень.

Необхідно дуже уважно добирати наукові терміни і визначення, які автор використовує в роботі. Не можна довільно змішувати в одному тексті різну термінологію, пам'ятаючи, що кожна галузь науки має лише їй притаманний термінологічний апарат.

За допомогою наукового стилю реалізується мовна функція повідомлення. Тексти, написані цим стилем, містять наукову інформацію, яку треба донести до різних верств суспільства. Це доведення теорій, обґрунтування гіпотез, повідомлення наслідків досліджень, наукове пояснення явищ, систематичний виклад певних знань тощо.

Характерними рисами наукового стилю є поняттєвість і предметність, об'єктивність, точність, логічність, аргументованість викладу, наявність цифрових даних, схем, таблиць, діаграм, малюнків, відсутність образності, емоційності та індивідуальних авторських рис.

Абстрагованість наукового стилю створюється шляхом широкого використання слів абстрактного й узагальненого значення. Частими є віддієслівні іменники, дієслівно-іменні сполучення. Наприклад: *«проводити дослідження», «здійснювати аналіз», «піддавати критиці».*

Логічність наукового стилю виявляється в послідовності висловлювання, його доказовості й аргументованості, в побудові мовлення відповідно до законів логіки зі збереженням відношень і зв'язків реальної дійсності. Логічність усного наукового мовлення виявляється в умінні послідовно й аргументовано представити зміст думки. Це досягається завдяки уважному ставленню до цілого тексту, зв'язності думок і зрозумілому композиційному задуму. Така ознака виражається у повторях ключових слів у тексті, вживанні однорідних членів речення із узагальнювальним словом, використанні вставних слів і словосполучень, що увиразнюють логіку мислення і послідовність викладу. Важливим засобом вираження логічних зв'язків тут є спеціальні функціонально-синтаксичні засоби, що вказують на послідовність розвитку думки (*«спочатку», «насамперед», «потім», «внаслідок чого», «по-перше», «по-друге», «отже», «таким чином»*), заперечення (*«проте», «але», «тим часом», «тоді як»*), причинно-наслідкові відношення (*«таким чином», «тому», «відтак», «завдяки цьому», «відповідно до цього», «внаслідок цього»*), перехід від однієї теми до іншої (*«раніше ніж перейти до...», «звернімося до...», «розглянемо», «зупинимося на...», «розглянувши..., перейдемо до...»*), результат, висновок (*«отже», «значить», «як висновок», «на завершення зазначимо...»*). У деяких випадках словосполучення цього типу сприяють удосконаленню рубрикації тексту.

Логічна послідовність наукової роботи передбачає такий спосіб викладу, при якому кожний наступний розділ органічно пов'язаний із попереднім; висловлена думка або теза в подальшому викладі

конкретизується, доповнюється, поглиблюється, що в цілому значно покращує бачення тексту.

Смислова *точність і однозначність* висловлювань досягається шляхом уживання термінів і слів у прямому значенні, уточнень у вигляді зносок, покликань, цитат, прізвищ, цифрових даних, які аргументують наукові положення і підсилюють об'єктивність та достовірність висловленого. Недоречно вжите в науковому тексті слово може призвести до подвійного тлумачення цілого речення. Взагалі, слід уникати надмірного і недоречного вживання іншомовної лексики, тавтології, канцеляризмів, простомовних і жаргонних слів, вузьконаукових, невідомих широкого загалу (а почасти й самому автору) наукових термінів, а подекуди й «термінологічного псевдоноваторства».

Ясності усного мовлення сприяють чітка дикція, логічне й фонетичне наголошування, правильне інтонування, спокійний і ввічливий тон. На письмі ясності досягають шляхом послідовності викладу матеріалу (відображає логічне розгортання думки), точності визначень, членування наукового тексту на абзаци, повтором ключових слів. Прагненням авторів до ясності викладу зумовлена заміна інтернаціональних термінів з неясною етимологією словами національної мови з прозорою етимологією. Цей факт підтримує існування в науковій мові дублетності, тобто існування інтернаціональних та національних термінів, як явища, в принципі, небажаного в науковому стилі, напр.: «квантитативний» – «кількісний», «дистрибутивність» – «розподільність», «імпліцитний» – «прихований», «транзитивність» – «перехідність» тощо. Здебільшого порушення ясності викладу зумовлене намаганням деяких авторів надати своїй науковій праці уявної науковості. За навмисним ускладненням стилю мови науки відчувається бажання зробити очевидні й прості речі більш недоступними.

Іноді *доступність і дохідливість* називають простотою. Проте не можна сплутувати простоту викладу, яка сприяє тому, що науковий текст читається легко, тобто думки автора сприймаються без ускладнень, з примітивністю. Слід також розрізняти простоту викладу й загальнодоступність наукової мови. Популярний виклад виправданий лише в тому разі, коли наукова праця призначена для

масового читача. Головне у мовностилістичному оформленні наукової праці щодо ясності – зробити її доступною для того кола читачів, якому вона призначена.

Об'єктивність викладу виявляється у зваженому оцінюванні ступеня дослідженості проблеми, шляхів її розв'язання, ефективності певної теорії, в обґрунтованості результатів, наведенні експериментальних даних тощо. Вказівка на джерело повідомлення (кому конкретно належить те чи інше висловлювання) подається з урахуванням відповідних вставних слів і словосполучень («на думку...», «за даними...», «як зазначав...»).

Стислість автора наукового тексту – це вміння уникати непотрібних повторів, багатослів'я або мовної надмірності, тобто того, що часто йменують «водою». Кожне слово і вислів служать тут одній меті: якомога стисліше донести суть справи. Мовна надмірність найчастіше виявляється у вживанні слів і словосполучень, які не мають жодного смислового навантаження: невиправдані повтори, надмірність канцелярської лексики. Канцелярського відтінку, наприклад, надають науковому текстові віддієслівні іменники, часто кальковані з російської мови. Їх краще замінити дієсловами, напр.: «для опису» – «щоб описати», «для доведення» – «щоб довести», «для пояснення» – «щоб пояснити», «при визначенні» – «визначаючи». У сучасних наукових текстах перевагу надають іменниковим конструкціям, які, хоч і не виходять за межі синтаксичних норм української мови, є все ж результатом наслідування традицій російської.

Хоча науковий текст і монологічний, йому властива **спрямованість на адресата**. Саме так дослідник прагне висловити своє бачення певної проблеми, подискутувати з фахівцями. Ця ознака наукового стилю характеризується як діалогічність і виражається у використанні проблемних запитань, цитат, оцінних мовних засобів тощо.

Відсутність образності, емоційності. Проблема співвідношення раціонального та емоційного, суб'єктивного та об'єктивного у науковому стилі є однією з найскладніших. Багато вчених вважає, що науковому стилю не властива емоційність викладу, і ця традиція настільки усталилася, що перебороти її нині дуже важко.

Утім, багато хто сьогодні приходять до висновку, що науковий стиль допускає елемент емоційності, проте як другорядний, підпорядкований, периферійний. При цьому, звичайно, слід враховувати доцільність, виправданість введення емоційних елементів до наукового тексту.

Стиль писемної наукової мови – це *безособовий монолог*. Тому виклад ведеться від третьої особи. Продовж тривалого часу існувало неписане правило в науковій роботі використовувати замість «я» «ми» – «на нашу думку...» та ін. Утім, існує і протилежна думка: вживання в тексті «я» не є ознакою «наукової нескромності», а передусім вказує на авторськість ідей і концепцій, тоді як «ми» – розмиває їх, є засобом своєрідного «ховання за спиною авторитетів».

Філологи виділяють такі *мовні особливості наукового стилю*:

1. *Лексико-фразеологічний рівень*:

- наявність великої кількості наукової термінології, в нашому випадку – історичної;
- переважання абстрактної лексики і запозичених слів;
- багатозначні слова використовуються зазвичай у одному із значень;
- відсутність емоційно-експресивної лексики.

2. *Граматичний рівень*:

- велика кількість іменників та інших субстантивованих частин мови;
- переважання абстрактних іменників середнього роду з суфіксами *-ство, -цтво, -ння, -ття* (напр., класифікування, формулювання, сприйняття);
- мінімальне вживання особових займенників;
- переважання дієслів теперішнього часу із значенням позачасовості, постійної дії, дієслів третьої особи множини, інфінітивів, безособових форм, оскільки вся увага зосереджена на дії, а суб'єкт її лишається поза увагою мовця; утім науковий стиль дослідження з історії передбачає обов'язкове вживання дієслів у минулому часі;

- нахил до розгорнутих складних речень із різними видами підрядності, відокремленими зворотами, вставними конструкціями;
- наявність цитат, посилань;
- чітка композиційна структура тексту, поділ його на розділи, параграфи, пункти, підпункти.

Науковий стиль унаслідок різноманітності галузей науки й освіти поділяють на такі **підстили**:

- Власне **науковий підстиль** обслуговує фахівців певної галузі науки. Це наукові дослідження в галузі історії, мовознавства, медицини, біології, фізики тощо, викладені у докторських, кандидатських дисертаціях, монографіях, окремих статтях.
- **Науково-методичний підстиль** використовується при написанні підручників, посібників та іншої літератури, призначеної для навчальних закладів різного рівня.
- **Науково-публіцистичний підстиль** властивий працям, надрукованим у спеціальних газетах і журналах, призначених для фахівців певної галузі науки і техніки.
- **Науково-популярний підстиль** має на меті зацікавити науковою інформацією широке коло людей незалежно від їх професійної підготовки. Це окремі брошури, статті, замітки на історичні, медичні, космічні, біологічні тощо теми у засобах масової інформації.
- **Виробничо-технічний підстиль** – це мова літератури, що обслуговує різні сфери господарства й виробництва (інструкції, описи технологічних процесів тощо).

Розглянувши «нормативну сторону» наукового стилю, варто зупинитися на аномальних його проявах, які знаний український філолог П. Селігей визначає як «**науковий жаргон**». Під останнім розуміється спотворена форма наукового мовлення, що надає неістотним або ненормативним науковим ідеям видимість важливої новизни. З поняттям «науковий жаргон» пов'язані терміни «**наукоподібний стиль**» і «**псевдонаукове мовлення**», проте вони мають свої відтінки. Перший пояснює мовні засоби наукового жаргону, мету та засади їх

добору. Другий – процесуальність, тобто безпосередню реалізацію наукового жаргону в мовленні.

Головними *ознаками наукового жаргону* визначають:

- перенасичення тексту малозрозумілими або зайвими термінами;
- невиправдане залучення наукової термінології з інших, навіть не суміжних наук;
- вигадкування нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні визначення;
- непотрібні іншомовні запозичення у тих випадках, коли є цілком прийнятні українські відповідники;
- задовгі речення, часто переобтяжені численними прикметниковими і дієприкметниковими, прислівниковими і дієприслівниковими зворотами;
- нагромодження в реченнях іменників;
- багатослів'я і марнослів'я.

До названих «аномалій» додамо поширене серед істориків, особливо молодих науковців, *надмірне пряме цитування* джерел і наукової літератури. Зазвичай це спричинене бажанням посилити вагу свого тексту, продемонструвати власну ерудицію та «знання класиків». Утім, таке «ховання за спинами авторитетів» має наслідком те, що серед розлогих цитат губиться власне автор, його ідеї і концепції, зрештою, його науковий доробок. Тому бажано уникати надмірного цитування, робити це влучно і лише тоді, коли це доречно або цього складно уникнути. Прямі цитати можна замінити непряим, «своїми словами», проте при цьому слідкувати, аби не спотворити зміст цитованого джерела чи наукового твору.

Зазвичай звернення до наукового жаргону є свідомим кроком науковців, спрямованим на досягнення однієї-єдиної мети – заплутати зміст і водночас справити на читача враження наукової солідності. Інколи це є своєрідною даниною постмодернізму з його нехтуванням усталеними нормами, правилами, схемами і канонами. Утім, це може бути наслідком мовної недбалості, розладами мислення і мовлення, банально – низьким рівнем володіння літературною українською мовою. Попри хибне уявлення, при оцінці будь-якого наукового тексту враховується також його грамотність, естетична

привабливість, наявність індивідуальності. Звісно, що це досягається з досвідом. І наостанок, варто пам'ятати, що вчений має не лише *писати* власні наукові праці, але й *читати* публікації своїх колег, цим самим, з-посеред іншого, карбувати власний індивідуальний науковий стиль.

РОЗДІЛ 7.

Етика в науково-дослідній роботі історика

Як і будь-які соціальне середовище чи сфера людської діяльності, наукова спільнота виробила власні *етичні принципи та кодекс поведінки* вчених. Звісно, що вони базуються на загальнолюдських моральних принципах. Не варто доводити необхідність дотримання етичних норм у спілкуванні між «колегами по цеху»: студента й викладача, аспіранта й наукового керівника, аспірантів між собою, так само як і вчених різних ступенів. Не менш важливим є дотримання загальноновизнаних правил наукових дискусій і толерантне ставлення до колег-опонентів: уміння вислухати опонента; повага до чужої позиції, навіть якщо вона не збігається з вашою; неприпустимість переходити на особистості, ображати, засуджувати, висміювати іншу позицію чи її автора. Утім, цими банальними речами питання наукової етики далеко не вичерпується.

Останнім часом багато йдеться про *академічну доброчесність*, необхідність дотримання етичних норм у науці. Це питання насправді важливе і багатогранне. Професійна етика вченого дуже важлива, оскільки своїми винаходами, розробками, рекомендаціями тощо він сприяє модернізації та трансформації суспільства, пропонуючи конкретні напрями подальшого науково-технічного, суспільного, економічного чи політичного розвитку. Цивілізоване суспільство через своїх свідомих та активних громадян дослухається до слів, порад та пропозицій вчених, голос наукового та експертного середовища здатен впливати навіть на політику держав. Проте, в безконтрольному пануванні науки над суспільством криється велика небезпека. Аби її уникнути, люди використовують різні форми дискурсивних практик. Дискурси – це такі історично вистраждані соціокультурні форми спільного життя, які творять умови для того, аби під час ухвалення рішень, зокрема й у доленосних, активну участь брали всі охочі як розумні істоти (про силу і обмеженість людського розуму найкраще писав *I. Кант*, візії якого й по сьогодні залишаються вкрай актуальним). Саме через наукові та науково-інженерні дискурси громадяни мають можливість уважно дослухатись до слів вченого, адже його праця може мати серйозні наслідки для людства.

У всьому світі етичні кодекси вченого ґрунтуються на розумінні того, що передова практика в науці сприяє розвитку довіри як до наукової спільноти, так і між нею та суспільством, яка необхідна для розвитку науки.

Вчені повинні бути впевнені у достовірності результатів своїх колег. На жаль, такої довіри в Україні майже немає через різні негативні соціальні практики, такі як випадки корупції, низьке матеріальне забезпечення як наукових установ і закладів вищої освіти, так і самих наукових і науково-педагогічних працівників. Фактично легально функціонують установи і «фірми», де за фіксованим прейскурантом ви можете замовити а то й одразу придбати магістерську чи «кандидатську» дисертацію (з докторськими дисертаціями тут насправду «складніше») з будь-якої галузі знань з необхідним «пакетом» публікацій і апробацій. Щоб запобігти цьому, Національна академія наук України розробила «Етичний кодекс вчених України», який був схвалений загальними зборами НАН України 15 квітня 2009 р. Враховуючи важливість сформульованих у документі положень, вважаємо за необхідне навести його текст повністю.

ЕТИЧНИЙ КОДЕКС УЧЕНОГО УКРАЇНИ

Передмова

Метою Етичного кодексу вченого України (надалі – Кодекс) є формулювання загальних етичних принципів, яких кожен з науковців і викладачів має дотримуватися у своїй роботі. Кодекс регулює відносини науковців між собою та із суспільством. Він установлює основні засади для оцінки вченими своєї власної роботи та діяльності колег під моральним кутом. Закріплені тут принципи мають слугувати основою для етичної підготовки молодих науковців. Основним завданням Кодексу є надання пріоритету моральним вимірам науки та соціальній відповідальності спільноти вчених і кожного вченого зокрема. Проблема особистої відповідальності вченого набула важливого значення тому, що суспільні інститути часом не встигають за стрімкими темпами розвитку науки і технологій.

В усьому світі етичні кодекси базуються на розумінні того, що належна практика у сфері науки сприяє довірі в середовищі наукового співтовариства та між ним і суспільством, що є необхідним для розвитку науки. Вчені повинні бути впевненими в надійності результатів роботи своїх колег. У свою чергу, суспільство має бути впевненим у чесності науковців та достовірності результатів їхніх досліджень. На жаль, останнім часом така довіра похитнулася у зв'язку з тим, що в багатьох країнах спостерігалися серйозні порушення етики,

які підірвали авторитет науки та довіру суспільства до вчених. Щоб запобігти такому розвиткові подій в Україні, всі науковці мають усвідомлювати важливість високоетичної поведінки та свою відповідальність за формування громадської думки щодо науки.

1. Загальні принципи

1. 1. Етика науки базується на основоположних цінностях, нормах та принципах і визначає моральну поведінку вченого, його відповідальність перед суспільством.

1. 2. У своїй роботі вчений має керуватися визнаними стандартами практики, загальні положення яких сформульовано у цьому Кодексі.

1. 3. Учений повинен усвідомлювати, що ефективність науки оцінює суспільство.

1. 4. Учений несе моральну відповідальність за наслідки своєї діяльності, що можуть впливати на розвиток людства або природи. Вчений повинен протидіяти отриманню результатів, що суперечать принципам гуманізму, шляхом:

- відмови у співпраці;

- попередження суспільства про можливі негативні наслідки використання досягнень науки в антигуманному напрямку;

- інформування громадськості, зокрема наукового співтовариства, щодо можливих негативних наслідків застосування наукових досягнень і необхідності їх попередження.

1. 5. Учений зобов'язаний протидіяти конформізму в науковому співтоваристві, брати активну участь у процесах атестації наукових кадрів, протидіяти присудженню наукових ступенів і звань за роботи, які не відповідають сучасним досягненням світової науки або виконані з порушенням норм етики, зокрема рішуче викривати факти плагіату й інших форм порушень авторського права.

1. 6. Учений має активно протидіяти псевдонауці, виступати проти розповсюдження в суспільстві її поглядів і рекомендацій.

1. 7. Вчений має спрямовувати свої зусилля на подальше застосування отриманих знань задля блага людства, збереження навколишнього середовища та найекономічнішого використання природних ресурсів. Визнаючи суспільні потреби та обмеженість природних ресурсів, учений повинен активно протидіяти проведенню необґрунтованих досліджень.

1. 8. Свобода в науці – це в першу чергу свобода вибору наукових напрямів дослідження, концепцій, гіпотез, парадигм, проблем і методів їхнього вирішення, й понад усе, свобода думки та слова. Свобода в науковій творчості в своїй основі повинна мати високий професіоналізм. Учений має захищати свободу наукової думки, засуджувати цензуру щодо наукової творчості та будь-які намагання монополізувати ті чи інші напрями науки.

1. 9. Учений несе відповідальність за виникнення небезпеки для окремої людини, суспільства, економіки або шкоди для природи, які може заподіяти застосування неперевіраних нових наукових знань.

1. 10. Учений не чинить дій, які можуть завдати шкоду професійній репутації іншого вченого. Проте, за наявності неспростовних доказів неетичної

поведінки чи непрофесійних дій ученого, наукове співтовариство має у відкритій неупередженій дискусії дати їм відповідну оцінку.

1. 11. Учений має докладати зусиль до підготовки та розвитку наукової молоді – інтелігентів, чесних і самовідданих патріотів. Тому виховання наукової зміни не повинно обмежуватися тільки наданням технічних навичок, необхідних для проведення дослідження. Підготовка має включати основні етичні стандарти та норми науки. Наукові співробітники та викладачі мають слугувати взірцем моральності для молодих вчених щодо ставлення до науки та до авторських прав.

2. Наукові дослідження

2. 1. Учений має дотримуватися найвищих професійних стандартів планування та проведення наукових досліджень на основі глибоких знань про доробок світової науки у певній галузі.

2. 2. Учений зобов'язаний вишукувати найприйнятніші з огляду на адекватність та економічну виправданість шляхи вирішення досліджуваної проблеми. Висновки завершеного дослідження вчений зобов'язаний викладати об'єктивно, незважаючи на очікування замовника.

2. 3. Учений має забезпечувати бездоганну чесність і прозорість на всіх стадіях наукового дослідження та вважати неприпустимим прояви шахрайства, зокрема фабрикування та фальшування даних, піратства і плагіату. Неприпустимим є намагання керівних осіб упереджено впливати на характер отримуваних в дослідженні даних і висновків. Учений служить лише об'єктивній істині.

2. 4. Учений має пам'ятати, що наукове дослідження – це процес отримання нового знання. Він має прагнути до належної ерудиції і компетентності, за яких можливий критичний аналіз найсучасніших наукових знань.

2. 5. Учений має забезпечувати необхідний захист інтелектуальної власності.

2. 6. Вчений має сприяти якнайповнішому використанню результатів своєї праці в інтересах суспільства та з метою охорони довкілля.

2. 7. Наукові дослідження жодним чином не повинні ображати гідність або йти всупереч правам людини. У медико-біологічних дослідженнях слід керуватися принципами біоетики.

2. 8. Наукове дослідження має проводитися таким чином, щоб не спричиняти шкоди навколишньому середовищу. Якщо такого пошкодження неможливо уникнути, вплив людини повинен бути зведений до мінімуму, а середовище після завершення дослідження відновлене до його первинного стану.

3. Учений як автор

3. 1. Основною мотивацією діяльності вченого має бути прагнення до пізнання та бажання збагатити науку новими знаннями. При цьому найвищою нагородою вченого є досягнення істини та визнання наукового співтовариства. Вчений має право та обов'язок захищати свій науковий пріоритет. Разом з тим, публікація неточних і непереконливих наукових результатів, а також публікація в ненаукових виданнях з метою досягнення пріоритету, неприпустимі.

3. 2. Учений визнає міжнародні та національні правові норми щодо авторських прав. Він може використовувати інформацію з будь-яких публікацій за умови, що вказує джерело та проводить чітку межу між власними даними та здобутками інших. Запозичення для власних публікацій будь-яких фотографій, рисунків, таблиць, схем тощо потребує, згідно з видавничими правилами, дозволу автора або видавництва.

3. 3. При публікації результатів дослідження, що проводилося групою вчених, всі, хто брав творчу участь у роботі, мають бути зазначеними як автори; у разі необхідності може бути зазначено їхній особистий внесок.

Тільки реальний творчий внесок у наукову роботу може слугувати критерієм авторства.

Поступатися авторством на наукову роботу іншій особі, приймати авторство або співавторство та, особливо, вимагати його є неприпустимим.

3. 4. Учений не повинен повторювати свої наукові публікації з метою підвищення їх кількості. Якщо для пропаганди наукових досягнень доцільна публікація однієї і тієї ж роботи в різних журналах, редактори останніх повинні бути поінформовані про факт публікації в інших виданнях.

3. 5. Учений повинен бути об'єктивним в оцінці власних досягнень. Преса, радіо та телебачення можуть бути використані для пропаганди наукових досягнень, але не власної особи. При публікації роботи вчений підпорядковується вимогам видавця, але бажано, щоб наукові ступені та звання автора не були вказані. Така інформація може бути подана у примітці.

4. Учений як керівник

4. 1. Для наукової праці вчений оточує себе співробітниками тільки на основі неупередженої оцінки їхніх інтелектуальних, етичних і персональних рис. Учений повинен протидіяти всім проявам протекціонізму, корупції і дискримінації.

4. 2. Учений буде взаємини зі співробітниками на принципах справедливості, виявляє доброзичливість і підтримку своїм учням та оцінює кожного з них об'єктивно. Як керівник він має сприяти службовому зростанню підпорядкованих йому співробітників відповідно до їхньої кваліфікації і ставлення до праці.

4. 3. Учений не перекладає на своїх співробітників виконання завдань, які він повинен виконувати сам.

4. 4. Учений-керівник зобов'язаний обґрунтовувати, але не нав'язувати членам свого колективу своє наукове бачення проблеми.

4. 5. Учений повинен докладати всіх зусиль для створення належної творчої атмосфери в колективі.

5. Учений як викладач

5. 1. Учений має з повагою ставитися до своїх учнів і до їхнього вільного й критичного мислення.

5. 2. Учений у своїй викладацькій роботі повинен не лише доносити до аудиторії достовірну наукову інформацію, але й сприяти становленню громадянської позиції молодого покоління.

5. 3. Учений не повинен перешкоджати спілкуванню своїх учнів з іншими вченими та науковими інституціями. Він поважає їх право на вільне

об'єднання, самоврядування та членство в колегіальних академічних організаціях, прислухається до думки студентського співтовариства щодо форми та методів навчання.

5. 4. Учений повинен проводити заняття в цікавій формі, прийнятній для широкого кола учнів. Він має переконатися в належному забезпеченні лабораторій та бібліотек, заняття проводити суворо відповідно до розкладу. Зміст лекцій повинен відображати сучасні досягнення світової науки і не супроводжуватися тиском упередженої думки.

5. 5. Учений має об'єктивно ставитися до учнів, утримуючись від неетичних форм оцінок.

5. 6. Учений має усвідомлювати, що він повинен бути взірцем найвищої інтелігентності, в якій відображаються традиції визнаних українських і світових наукових шкіл.

5. 7. Учений приділяє особливу увагу обдарованим студентам і залучає їх до наукової праці. Він має виховувати у своїх учнів почуття відповідальності за наукову діяльність.

5. 8. Учений не розголошує інформацію особистого характеру щодо своїх учнів.

5. 9. Учений не приймає жодної оплати чи іншого доходу від своїх студентів. Не дозволяється проведення індивідуальних чи групових занять або консультацій, безпосередньо оплачуваних студентами.

6. Учений як консультант чи експерт

6. 1. Учений має виступати експертом тільки у сфері своєї компетенції відповідно до своїх знань і досвіду.

6. 2. Учений має дотримуватися принципу рівності при проведенні експертного розгляду. Будь-яка дискримінація на підставі статі, раси, політичних поглядів чи культурної та соціальної приналежності є несумісною з цим принципом.

6. 3. Учений висловлює свою думку про роботу та наукові досягнення колег чесно, чітко та неупереджено. Як вишукано ввічливі та прихильні, так і упереджено негативні висловлювання не припустимі. Підготовка об'єктивного критичного висновку повинна розглядатися як обов'язок, від виконання якого вчений не має права ухилятися.

6. 4. Учений несе персональну відповідальність за чесну й об'єктивну оцінку кандидатських і докторських дисертацій. Виступаючи в ролі опонента при захисті дисертаційних робіт, учений має бути неупередженим.

6. 5. Під час обговорення, полеміки та висловлювання критичних зауважень учений повинен дотримуватися принципів рівноправності, фактичної обґрунтованості та достовірності. Принцип рівноправності гарантує рівні права всім учасникам дискусії або полеміки незалежно від наукових ступенів і звань. Принцип фактичної обґрунтованості виключає необ'єктивну критику. Принцип достовірності забороняє будь-які перекручування з метою приниження або дискредитації.

6. 6. При проведенні експертного розгляду вчений має дотримуватися принципу конфіденційності.

6. 7. У ході експертного розгляду вчений має зберігати незалежність і не піддаватися тиску при підготовці та виголошенні висновків.

6. 8. Обираючи кандидатів для проведення дослідження або на інші наукові посади, вчений як експерт має об'єктивно оцінювати претендентів. Він не повинен надавати перевагу своїм учням, представникам своєї наукової школи тощо. При конфлікті інтересів вчений повинен ставити загальні інтереси вище, ніж інтереси замовників дослідження.

7. Учений як громадянин

7.1. Учений має присвятити себе пошукові нових знань та їх застосуванню на благо суспільству та для збереження природи. Інформація, яка надається суспільству, має бути достовірною. Вчений протидіє поширенню неперевіраних даних і необґрунтованих рекомендацій.

7. 2. Учений сприяє розповсюдженню наукових знань і протидіє поширенню псевдонаукових теорій, хибних концепцій та уявлень.

7. 3. Учений повинен оприлюднювати результати своїх досліджень не лише у спеціальних наукових виданнях, але й у науково-популярній формі, щоб зробити їх максимально доступними для широких верств суспільства.

7. 4. Учений повинен брати активну участь у житті наукового співтовариства та у роботі колегіальних органів. При цьому він має діяти, насамперед, виходячи із загальних інтересів науки й тільки потім з інтересів особистих та своєї установи.

7. 5. Учений не дозволяє використовувати авторитет науки чи свій власний авторитет у рекламних або пропагандистських цілях з корисливою метою.

7. 6. Учений, що займає урядову чи адміністративну посаду, повинен дотримуватися етичних норм, прийнятих у науковому співтоваристві.

Проте для життєдіяльності наукової спільноти етичних кодексів недостатньо. Вкрай необхідно формувати умови, за яких недоброчесні науковці, які ганьблять і науку, і суспільство не мали б можливостей працювати в науковій сфері. Переконані, що з академічною недоброчесністю недостатньо боротись лише технічними засобами.

Найбільш обговорюваною проблемою в царині наукової етики є питання найбільш кричущої складової академічної недоброчесності – **плагіату** (від лат. *plagiarius* – викрадач). Згідно Закону України «Про освіту» академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. За цим законом порушенням академічної доброчесності в Україні вважається плагіат та самоплагіат, які дуже поширені нині. З

правового погляду *плагіат* – це привласнення авторства на чужий твір або на чуже відкриття, винахід чи раціоналізаторську пропозицію, а також використання у своїх працях чужого твору без посилання на автора. Нині єдиного, вичерпного та загальноприйнятого визначення плагіату не існує. Приміром, автори одного з найбільших англomовних ресурсів для виявлення плагіату «Turnitin» дають такі визначення цього поняття:

- украсти ідею або слова іншої людини й видати їх за власні;
- використати результати роботи іншої людини без вказання джерела, звідки вони взяті;
- повністю або частково вкрати мистецький, науковий або інший твір чи роботу та видати їх за свою;
- представити вже існуючу ідею або продукт як новий та оригінальний.

Таким чином, плагіат у кожному разі розглядається як шахрайство, сутність якого – у крадіжці чужої роботи або її частини і представленні її як власної. Загалом, *плагіат можна поділити на три основні типи*:

- копіювання чужої роботи (як без, так і з відома автора) та оприлюднення її під своїм іменем;
- представлення суміші власних та запозичених в інших авторів аргументів без належного цитування джерел;
- перефразування чужої роботи без належно оформленого посилання на оригінального автора або видавця.

В Україні питання щодо правовідносин у сфері інтелектуальної власності регулюється Законом України «Про авторське право і суміжні права». Насправді ж в Україні мінімізована відповідальність за використання чужих наукових робіт, на відміну від західних країн, в яких, якщо виявили плагіат у роботі науковця, то його позбавляють всіх наукових ступенів. Останніми роками в Україні почастишали випадки оприлюднення доведених фактів плагіату, скоєних відомими вченими і навіть політичними діячами. Утім, зазвичай, окрім репутаційних наслідків (здебільшого сумнівних), жодних інших санкцій щодо фігурантів таких «скандалів» не було. Варто все ж пам'ятати, що всі кваліфікаційні роботи («бакалаврська», «магістерська», «кандидатська», «докторська» дисертації), навіть

конкурсні роботи юних науковців в межах діяльності Малої академії наук учнівської молоді, перевіряються на плагіат. Різні заклади й установи, як і різні сервіси перевірки на плагіат, визначають різний «допустимий поріг» запозичень. Наприклад, при перевірці докторських дисертацій сервісом Unicheck запозичення понад 10% вважаються такими, що вимагають прискіпливої уваги, а понад 20% – неприпустимими. При цьому окремі текстові запозичення понад 1% обсягу тексту потребують пояснення автора. У разі ж виявлення великої частки запозичень і неспроможності автора їх адекватно пояснити такі роботи можуть бути не допущені до захисту.

Інколи можна зустріти найрізноманітніші «поради» молодим науковцям, як не «бути спійманим» на плагіаті. Насправді порада тут може бути одна-єдина: не плагіатити, не красти чужі думки й ідеї, сумлінно посилатися на праці інших науковців. Це має стати моральним імперативом кожного, хто прагне бути причетним до науки на будь-якому рівні.

Іншим боком цієї проблеми є *самоплагіат*. Закон України «Про освіту» тлумачить його як «оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів». Утім, на відміну від плагіату, ситуація з самоплагіатом не є однозначною. Що насправді ним вважати? Від аспірантів (і докторантів) часто лунає питання: чи є самоплагіатом публікація частини тексту дисертації у вигляді наукових статей і, як наслідок, подальше збігання їх змісту з розділами чи підрозділами дисертації? Дійсно, сервіси перевірки на плагіат визначають це як «запозичення». Проте якщо за вказаною у висновку перевірки електронною адресою міститься стаття автора, на яку до того ж є посилання в тексті дисертації і яка вміщена до бібліографічного списку, то це самоплагіатом не вважається. Натомість і досі вельми поширені практики публікування кількох ідентичних статей із заледве зміненими назвами й анотаціями в різних виданнях або ж «розрізання» на статті колись захищеної дисертації є неприпустимим самоплагіатом.

Дійсно, до очевидностей морального мінімуму науковця насамперед належить обов'язок посилатися на чужі ідеї при точному цитуванні джерела, праць колег і неприпустимість плагіату. Утім,

окрім нього існує чимало інших ризиків у роботі науковців. Проблема відповідальності вченого перед суспільством вже давно привертає до себе прискіпливу увагу. Вона складна і різноманітна, складається з чималої кількості факторів, тісно сплітається з більш широкою проблемою етичних аспектів. Вчений у своїй діяльності природним чином несе відповідальність, якщо можна так висловитися, загальнолюдського характеру. Він відповідальний за повноцінність виробленого ним наукового «продукту»: від нього очікується бездоганна вимогливість до достовірності матеріалу, коректність у використанні роботи інших науковців, строгість аналізу і міцна обґрунтованість отриманих висновків. Це елементарні правила з боку відповідальності вченого, так би мовити, його персональна етика. Набагато ширше стає відповідальність вченого, коли постає питання про форми і результати використання його праць за посередництвом техніки й економіки. Наївно думати, що дії, поведінка окремого вченого позначаються на виникненні або протіканні тієї чи іншої кризи (утім, історія знає такі випадки, достатньо згадати розробників ядерної чи водневої бомби). Тут йдеться про інше – про голос співдружності учених, про їхні професійні позиції.

Однією з особливостей сучасної науки є її все більше зближення з виробництвом, скорочення відстані від моменту наукового відкриття до його практичного втілення. Відтак, відповідальність вченого збільшується. З'являється необхідність того наукового ризику, без якого неможливе втілення лабораторних результатів і наукових висновків у виробництво в широкому масштабі. Таким чином, питання про практичне застосування наукових відкриттів містить у собі проблему ризику, тобто усвідомлення вченим необхідності тієї сміливості, яка виступає однією з конкретних форм прояву відповідальності.

Форми прояву наукового ризику різноманітні, але це питання завжди тісно пов'язане з проблемою моральної відповідальності вченого. В усвідомленні вченим можливості або необхідності певного наукового ризику проявляється суперечливий характер свободи наукової творчості з одного боку, та відповідальності – з іншого. Відповідальність вченого є зворотним боком свободи його наукової творчості. З одного боку, відповідальність немислима без свободи, з

іншого – свобода без відповідальності стає свавіллям. Серед галузей наукового знання, в яких особливо гостро й напружено обговорюються питання соціальної відповідальності вченого і морально-етичної оцінки його діяльності, особливе місце посідають генна інженерія, біотехнологія, біомедичні та генетичні дослідження людини тощо. Водночас не менша відповідальність лежить на історику.

Історія – це не лише наука про минуле. Її завданням також є встановлення стійких зв'язків між минулим і сучасністю. Наукові доробки істориків не лише продукують нові знання про минуле, фактично реконструюючи, піднімаючи з забуття цілі сторінки минувшини й долі окремих людей. Вони актуалізують минуле, відіграють важливу роль у конструюванні «національних міфів», патріотичному вихованні, часто стають засобом державної пропаганди. Історія здатна згуртувати націю навколо важливих і знакових подій минулого чи конкретних історичних персонажів. Водночас вона здатна спровокувати міжетнічні, міжконфесійні, соціальні й ідеологічні розбіжності в суспільстві і навіть «розломи» як у середині держави, так і у відносинах з іншими країнами. Все це накладає додаткову відповідальність на вчених-істориків, вимагає від них зваженості в оцінках, уникнення категоричності й однозначності, навішування ярликів, засуджень і звинувачень.

Кожен історик-науковець несе пряму відповідальність за достовірність оприлюднених фактів. Історик має право (і повинен!) на суб'єктивні оцінки й власне бачення проблеми, проте вони мають бути ретельно обґрунтовані. Джерела – цей «кістяк історії» – мають бути достовірними й ретельно перевірені та співставлені. Неприпустимим (насправді такі кричущі випадки непоодинокі) є фальшування даних, отриманих з джерел, їх перекручування і приховування (особливо коли якийсь один документ своїм змістом здатен зруйнувати «струнку» конструкцію дослідження). Важливо дотримуватися обережності з оприлюдненням т. зв. «персональних даних». Наприклад, в Україні діє заборона на оприлюднення прізвищ свідків, які давали покази проти репресованих осіб, адже це може зашкодити їхнім нащадкам. Тут більш важливим є «не нашкодити»,

аніж вразити науковий світ і громадськість результатами власної роботи в архіві.

Дотримання вказаних принципів і норм не лише здатні наблизити українську науку до світових стандартів, але й матиме суспільну користь.

РОЗДІЛ 8.

Психологія наукової творчості

Наукова діяльність є різновидом творчості. В широкому сенсі *творчість* визначається як соціально зумовлена духовно-практична діяльність, що веде до створення нових матеріальних і духовних цінностей. Ця діяльність не лише створює умови людському існуванню, але й стає способом саморозвитку людини, формування його здібностей творення і засобом самовираження особистості. Творчий процес, його ефективність залежить від *скерованості* особистості (переконань, світогляду, ідеалів, схильностей, інтересів, бажань, потреб, мотивів), її *психічних особливостей* (відчуття, сприймання, уваги, пам'яті, мислення, почуттів, емоцій, волі), нарешті, від *біопсихічних факторів* – темпераменту, статевих, вікових, патологічних властивостей, характеру і здібностей особистості.

Психологи виокремлюють *чинники, що сприяють творчості*:

- гнучкість інтелекту, тобто здатність своєчасно відмовитися від скомпрометованої гіпотези;
- легкість генерування і формування ідей, вміння перевести кількість ідей в якість, але разом з тим уникнути показової «спритності», легковажності, наукоподібності;
- здатність суб'єкта до так званого «бокового мислення», оскільки щоб творити, треба думати «біля» даного явища, бути спостережливим, володіти здатністю доводити до кінця задумане;
- наявність елемента сумніву.

Водночас *факторами, що заважають творчості*, можуть бути:

- страх, який є найнебезпечнішим ворогом творчості, бо побоювання невдачі сковує уяву та ініціативу;
- надмірна самокритичність, дуже прискіплива самооцінка, безкінечне «причісування» думок і дій, що часто призводить до «паралічу» творчості;

- лінощі – причина, яка згубила не один талант. Вроджені здібності повинні бути підкріплені працею, волею, прагненням досягнення мети. Водночас є й протилежна думка, згідно якої лінь може сприяти творчості і бути справжньою «матір'ю винаходу», оскільки є стимулом полегшення праці.

Різними можуть бути і *стимули творчості*. Серед них:

- бажання творити в ім'я висловлення своїх думок, прагнень і почуттів;
- «поклик людства», соціальне замовлення гуманного скерування, полегшення праці, захисту здоров'я тощо;
- честолюбне прагнення до слави;
- одержання винагороди за працю;
- особистісна самореалізація, прагнення в ім'я людського блага передати в своїх працях думки, почуття, спостереження про світ і людей, розкрити своє розуміння істини.

Особливе місце в творчому процесі посідають уява, мрія, фантазія, натхнення. Останнє – це стан вищого, максимально інтенсивного оформлення задуму та ідеї новизни в науці, мистецтві чи техніці. В акті натхнення творець цілковито перебуває під владою інтуїції, творить, не контролюючи себе, не виправляючи і не аналізуючи. Це своєрідний стан духовного сп'яніння. Доробки, підчистки робляться пізніше, «на тверезу голову». Але натхнення, «осяяння» не виникають самі по собі, нізвідки. Вони не знаходять на ледачого, оскільки є результатом глибокого повсякчасного внутрішнього пошуку, боротьби, роздумів, які можуть і не фіксуватися свідомістю. В останні роки деякі психологи, що вивчають творчий процес, визнаючи діалектичний взаємозв'язок свідомого і несвідомого, надають перевагу останньому при характеристиці розумової діяльності людини.

Кожен дослідник повинен знати специфіку наукової діяльності загалом і конкретної галузі знань зокрема. Ефективність наукового дослідження, оптимальне використання потенційних можливостей дослідника залежать від організації його праці. Чим вища організація наукового дослідження та праці дослідника, тим вагоміших

результатів він може досягти за менший період часу, тим вищою буде якість та ефективність праці.

Основні *принципи раціональної організації наукової діяльності* – це творчий підхід до постановки та вирішення проблем, наукове мислення, плановість, динамічність, колективність, самоорганізація, економічність, критичність і самокритичність, діловитість, енергійність, практичність.

Творчий підхід означає, що дослідник повинен прагнути до пояснення фактів, явищ і процесів реальної дійсності, намагатися внести щось нове в науку, тому науковій діяльності притаманна постійна напружена розумова праця, спрямована на виявлення сутності та специфіки об'єкта і предмета дослідження. Дослідник має постійно розмірковувати про предмет дослідження, вивчати досвід попередників у розв'язанні визначеної наукової проблеми, шукати нові оптимальні й обґрунтовані шляхи її розв'язання.

Наукове мислення – це чи не головний елемент наукової діяльності. Процес мислення відбувається у кожній людини по-різному, але значних результатів досягають лише ті дослідники, які постійно цілеспрямовано та наполегливо міркують, концентрують свою увагу на предметі дослідження, виявляють творчу ініціативу. Особливостями наукового мислення є вміння постійно ставити нові питання до дослідницької проблеми і шукати на них відповіді; гнучкість мислення, що дозволяє відкинути хибну ідею і перейти до іншої; відсутність страху перед помилками і труднощами тощо.

Плановість у науковій діяльності обумовлюється тим, що цей вид праці людини є складним, трудомістким, часто вимагає значних витрат часу, енергії та часто коштів. Отже, планова дисципліна допомагає запобігти невиправданих витрат часу і ресурсів, ефективно та результативно вирішувати наукові проблеми. Плановість у науковій діяльності реалізується шляхом розробки різноманітних планів і програм, календарних графіків, блок-схем, індивідуальних планів тощо. Згідно з цими документами перевіряється хід дослідження, його відповідність встановленим термінам, змісту етапів. За весь період дослідження може бути розроблено декілька планів з різним ступенем деталізації, початковий план уточнюється і

коригується відповідно до отриманих на кожному етапі дослідження результатів.

Таке планування суттєво актуалізували «ковідні» обмеження та російська агресія з її, з-поміж іншого, енергетичними наслідками для кожного українця. Наприклад, чимало вчених-істориків зіштовхуються нині з обмеженням доступу до архівів, як центральних, так і в регіонах, охоплених бойовими діями. Ці та інші обставини також слід враховувати при плануванні своєї наукової роботи.

Колективність наукової діяльності полягає в тому, що дослідник є членом певного колективу (групи, кафедри, інституту). Він може звертатися за порадами та обговорювати одержані результати з членами цього колективу, з науковим керівником, виступати з доповідями і повідомленнями на семінарах, наукових конференціях тощо. Інколи навіть звичайна розмова за кавою з колегами здатна перетворитися на імпровізований методологічний чи науковий семінар.

Надзвичайно велике значення має **самоорганізація** праці дослідника, оскільки наукова діяльність підлягає обмеженій регламентації і нормуванню. Самоорганізація передбачає:

- відповідну організацію робочого місця із забезпеченням оптимальних умов для високопродуктивної дослідницької праці;
- дотримання дисципліни праці;
- послідовність у накопиченні знань;
- систематичність у дотриманні єдиної методики і технології при виконанні однотипних робіт.

Самоорганізація базується на певних **правилах** наукової роботи:

- постійно розмірковувати про предмет дослідження;
- працювати згідно з планом;
- при виконанні першочергової роботи відкидати другорядні справи;
- оптимально розподілити сили та час;
- заздалегідь готувати все необхідне;
- не робити кілька справ одночасно;

- творчу роботу виконувати перед технічною, а складну – перед простою;
- доводити розпочате до кінця;
- постійно контролювати свою роботу;
- вчасно вносити корективи;
- обмежувати ширину і глибину дослідження.

Важливою запорукою успішності і результативності наукової діяльності, як переконують психологи, є дотримання принципу **самообмеження**. Це виявляється в тому, що в будь-якому дослідженні слід обмежувати себе як за широтою охоплення теми, так і за глибиною її розробки. Дослідник, визначаючи для себе певні часові рамки, обмежує себе. Скажімо, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти має завжди пам'ятати, що його дисертація, так само як і наукові публікації, має бути готовою не пізніше початку четвертого року навчання в аспірантурі. Самообмеження дуже важливе на стадії збору матеріалу, тобто слід відбирати те, що необхідно для вирішення даного завдання. Цей принцип також передбачає розвиток і виховання самокритичності, вміння тактовно відстоювати свої переконання.

У науковій творчості неабияку роль відіграє **мотивація**. Психологи пропонують схему **мотиваційної структури наукової діяльності**, складовими якої є:

- наукові здібності;
- рівень теоретичного мислення і професіоналізму;
- певні мисленнєві вміння та навички;
- цілісність, значущість, цінність роботи;
- уміння працювати автономно;
- зворотний зв'язок;
- постійне самовдосконалення;
- потреби в діяльності, активності, результативності;
- зовнішня і внутрішня мотивація;
- тип інтелекту.

Значний вплив на будь-яку творчість справляють **мотиви** – спонукачі діяльності, життя суб'єкта, що складаються під впливом

умов і визначають спрямованість його активності. Розрізняють дві групи мотивів науково-дослідної діяльності:

1. Зовнішні мотиви науково-дослідної діяльності:

- бажання посісти певне місце в житті чи науці, стати корисним членом наукової спільноти;
- бажання заслужити схвалення керівництва чи колег, завоювати авторитет;
- бажання бути підготовленим до майбутньої професії;
- бажання уникнути незадовільної оцінки;
- вимоги батьків, викладачів та ін.

2. Внутрішні мотиви науково-дослідної діяльності:

- інтерес до процесу навчання, до змісту навчального матеріалу, способів діяльності;
- бажання отримати більше знань;
- прагнення отримати задоволення від наукової діяльності;
- прагнення до систематизації знань;
- інтерес до сутності явищ;
- інтерес до самостійного виконання роботи,
- інтерес до подолання труднощів та ін.

У процесі наукової діяльності внутрішньою спонукою є задоволення від самого процесу роботи, прагнення інтелектуального успіху, бажання знаходити й вирішувати проблеми. Внутрішньо мотивований учений захоплений дослідженнями, перебігом власних міркувань, ним рухає інтерес, азарт досліджень.

Зовнішні мотиви можуть слугувати двигуном науково-дослідної діяльності тільки за умови внутрішньої мотивації. Лише за її наявності може бути досягнутий найбільший ефект від наукової роботи.

Можливими мотиваторами наукової діяльності є різновиди патології в науці – конкуренція, підозрілість, заздрість, прихований плагіат. Ця ситуація визначається поняттям «амбівалентність» і характеризує подвійність і суперечливість мотивів та моделей поведінки.

Виділяють три основні аспекти *мотивації наукової діяльності*:

- професійний (підвищення загального рівня знань, формування кваліфікованого фахівця, підвищення рівня підготовки за напрямом дослідження);
- моральний (участь у конкурсах, конференціях як засіб відчуття необхідності й можливості самовираження та самореалізації);
- матеріальний (розробка проектів, що приносять прибуток).

Мотивація до науково-дослідної роботи припускає наявність *стійких інтересів* (пізнавального, професійного, особистісного, соціального), що окреслює не тільки інтерес, позитивне ставлення фахівця до дослідницької діяльності, але й відображають загальну спрямованість особистості, її пошуково-творчу, дослідницьку позицію, що зумовлює переконаність у професійній та соціальній значущості дослідницької діяльності й усвідомлення необхідності брати в ній активну участь.

Наукова діяльність, як і будь-яка творчість, виснажує: сотні годин в архівах, бібліотеках, перед комп'ютером можуть позначитися на фізичному й психічному здоров'ї. Наслідком цього може бути психологічне «вигорання». Звідси важливою є проблема забезпечення *професійного довголіття* вченого-дослідника. Питання психології здоров'я в контексті професійної діяльності науковця групуються у два основних завдання:

- виявлення резервів професійного довголіття;
- психологічне забезпечення виходу з професії за віком.

У вирішенні першого завдання істотна роль відводиться психогігієні праці. З її допомогою відшуковуються оптимальні варіанти організації робочого місця, поліпшуються естетичні умови праці, знижується вплив на надійність і безпеку професійної діяльності несприятливих чинників фізичного середовища та індивідуальних особливостей. Однією з важливих умов підтримки психічного здоров'я науковців у процесі професійної діяльності є вміння користуватися прийомами психічної саморегуляції – здійснювати свідомий вплив на властиві їм психічні явища, виконувати діяльність, власну поведінку з метою підтримки або зміни характеру їх протікання. Під аутогенним тренуванням розуміється система прийомів психічного самовпливу, оволодіння якими робить

можливим управління деякими вегетативними функціями і психічними процесами. Застосування аутогенного тренування й інших методів психічної саморегуляції сприяє виробленню в науковців звички до самоконтролю, до самопостереження за зовнішніми проявами власних емоцій, вміння самостійно долати емоційну напруженість. За допомогою спеціальних методів тренування людина може навчитися усвідомленому самоконтролю і довільній зміні протікання власних мимовільних фізіологічних процесів.

Комплекс «запобіжників» від психологічного «вигорання» може бути найрізноманітнішим, він залежить від психофізичних особливостей, схильностей і уподобань кожної окремої людини. Відомим засобом «перезавантаження» є зміна характеру діяльності: якщо людина відчуває втому від інтелектуальної праці, варто «переключитися» на фізичну. Позитивний ефект може дати виїзд на природу, прослуховування улюбленої музики чи перегляд кінострічки, або ж банальний відпочинок від будь-яких справ.

Збереження психологічного комфорту науковця і підтримання його працездатності повинні бути забезпечені не тільки за рахунок сприятливого соціального середовища і раціональної організації праці, а й профілактики вікових змін організму і психіки.

В якості самостійної психологічної проблеми виступає забезпечення внутрішньо безконфліктного завершення професійного шляху. Сам по собі вихід з професії, розставання з улюбленою справою є серйозним випробуванням для психічного здоров'я вченого і його фізичного самопочуття. У похилому віці людина набуває неквапливість, обережність, точність формулювань і належний самоконтроль, які стають гарною опорою їй в організації власної діяльності. Тому такий вчений на відповідальному посту може бути вельми корисним і продуктивним.

ПІСЛЯМОВА

Хтось з великих начебто сказав: «Один грам власного досвіду важить більше за тонни чужих порад і рекомендацій». Дійсно, не можна стати вченим-істориком, прочитавши (чи законспектувавши) один чи кілька подібних посібників або ж прослухавши кілька курсів лекцій у рамках освітньої складової ОНП. Наукова діяльність, як ішлося вище, є різновидом творчості. А будь-яка творчість, якщо її результатом є гідний уваги продукт, завжди індивідуальна, по-своєму унікальна та неповторна. Коли метою перебування в науці є не збільшення «валової продукції» чи заробітчанство, тоді процес творення нового знання здатен перетворитися на своєрідне таїнство. З часом кожен науковець виробляє оптимальні для себе способи і засоби роботи. Хтось, як колись, віддає перевагу конспектуванню джерел і наукових текстів «ручкою на папері» з подальшим використанням класичного методу «ножиців і клею». Інші ж, ідучи в ногу з часом, сканують, фотографують і надиктовують уривки майбутніх статей чи дисертації на диктофон. Для когось ідеальною умовою праці є абсолютна тиша, а хтось (як автор цих рядків) найбільш продуктивним є під запальний Hard Rock чи Heavy Metal. В цьому і полягає те, що часто називають «кухнею» вченого. І ця «кухня», як і приміщення в оселі з такою назвою, є особистим, закритим від чужих очей простором. Тому не можна нікого «навчити» займатися наукою. Цьому можна лише «навчитися». За умови, що це буде цікавити, окрилювати і, як би це пафосно не звучало, стане частиною життя.

Висловлене вище становить, так би мовити, «тактичний» рівень наукової діяльності. Проте існує інший, «стратегічний». Наука в Україні є унормованим елементом соціальної системи, до того ж, як і решта сфер суспільних відносин, достатньо бюрократизованою. І знання наявних, ще й постійно змінюваних норм, писаних і неписаних правил, численних «вимог до оформлення» і номенклатури супровідної документації не менш важливе. Особливо тоді, коли йдеться про наукову діяльність з метою захисту кваліфікаційної роботи. В Україні до захисту з різних причин доходять не більше третини аспірантів і докторантів. Чимало талановитих, працьовитих і

результативних дослідників, які насправді творять якісний науковий продукт, так і залишилися без дипломів кандидата наук чи доктора філософії, займаючись наукою як хобі. І багато з них пояснюють це небажанням дотримуватися численних бюрократичних процедур, які часто мають формальний характер. Не вдаючись у полеміку щодо правомірності таких апеляцій зауважимо, що часто це є наслідком відсутності самоорганізації, самодисципліни, а також нехтування процедурними питаннями. А вони часто не менш важливі за зміст і новизну наукових публікацій.

Таким чином, якщо на «тактичному рівні» молодий науковець вільний сам обирати способи і шляхи служіння науці, то на «стратегічному» рівні він має дотримуватися встановлених державою і науковою спільнотою «правил гри». І тут рекомендації наукового керівника чи старших колег обов'язково стануть у нагоді. Так само як, сподіваємося, і навчальна дисципліна «Організація наукового історичного дослідження» і пропонований посібник.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РЕСУРСИ

Нормативно-правові акти

1. Етичний кодекс вчених України. Схвалений Постановою загальних зборів НАН України №2 15. 04. 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text>
2. Закон України «Про вищу освіту» від 01. 07. 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
3. Закон України «Про освіту» від 05. 09. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
4. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 11. 10. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>
5. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання: ДСТУ 8302:2015 URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc = 64411
6. Про державну атестацію закладів вищої освіти в частині провадження ними наукової (науково-технічної) діяльності: Наказ Міністерства освіти і науки України №338 від 12. 03. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0688-19#Text>
7. Про затвердження вимог до оформлення дисертації: Наказ Міністерства освіти і науки України №40 від 12. 01. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>
8. Про затвердження ліцензійних умов провадження освітньої діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України №1387 від 30. 12. 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF#Text>
9. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України №1341 від 23. 11. 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text>
10. Про затвердження переліку галузей і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України №266 від 29. 04. 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text>
11. Про затвердження Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Наказ

- Міністерства освіти і науки України №997 від 11. 07. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-19#Text>
12. Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України №261 від 23. 03. 2016 в редакції Постанови КМУ №238 від 03. 04. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>
  13. Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії: Постанова Кабінету Міністрів України №44 від 12. 01. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF#Text>
  14. Про присудження ступеня доктора філософії: Постанова Кабінету Міністрів України №167 від 06. 03. 2019 р. в редакції Постанови КМУ №608 від 09. 06. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2019-%D0%BF#Text>
  15. Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії: Постанова Кабінету Міністрів України №167 від 06. 03. 2019 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-mentu-z-prisudzhennya-stupenya-doktora-filosofiyi>
  16. Рекомендації щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо): Лист МОН України №1/11-8681 від 15. 08. 2018 р.

Основна література

17. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень. Київ: АБУ, 2002. 480 с.
18. Бірта Г. О, Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.
19. Важинський С. Є., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

20. Грищенко І. М. Основи наукових досліджень: навч. посіб / І. М. Грищенко, О. М. Григоренко, В. А. Борисенко: Київ: КНТЕУ, 2011. 185 с.
21. Данильян О. Г. Організація та методологія наукових досліджень: навч. посіб. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Харків: Право, 2017. 448 с.
22. Демківський А. В., Безус П. І Основи методології наукових досліджень: навч. посібн. Київ : Акад. муніцип. упр., 2012. 276 с.
23. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 226 с.
24. Краус Н. М. Методологія та організація наукових досліджень: навчально-методичний посібник. Полтава: Оріяна, 2012. 183 с.
25. Ладанюк А. П. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. / А. П. Ладанюк, Л. О. Власенко та ін. Київ: Ліра-К, 2018. 352 с.
26. Медвідь В. Ю. Методологія та організація наукових досліджень (у структурно-логічних схемах і таблицях): навч. посіб. / Ю. В. Медвідь, Ю. І. Данько, І. І. Коблянська. Суми: СНАУ, 2020. 220 с.
27. Методологія та організація наукових досліджень: навч.-метод. посібник / В. М. Михайлов та ін. Харків: ХДУХТ, 2014. 220 с.
28. Мокін Б. І., Мокін О. Б. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Вінниця: ВНТУ, 2014. 180 с.
29. Основи методології та організації наукових досліджень: навчальний посібник для студентів, курсантів, аспірантів, ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
30. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: підручник для науковця. Київ: Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні, 2006. 302 с.
31. Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Віче: НУВГП, 2016. 151 с.
32. Шейко В. М, Кушнарєнко Н. М.. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. Київ: Знання, 2006. 307 с.

Допоміжна література

33. Ададуrow В. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2013. 46 с.
34. Артемчик Г. І., Курило В. М., Кочерган М. П. Методика організації науково-дослідної роботи. Київ: Форум, 2000. 270 с.
35. Архівні установи України: Довідник / Автори-укладачі О. І. Алтухова, С. І. Андропова, Л. С. Анохіна та ін. Київ: Держкомархів України, 2000. 260 с.
36. Архівні установи України: довідник. Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІА СД: редкол.: Т. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. Київ, 2005. 692 с.
37. Блок М. Апологія історії або ремесло історика. Київ: Laurus, 2018. 144 с.
38. Бондаренко Г. Теорія і методологія історії. Луцьк: Ред.-вид. від. Волин. нац. ун-ту, 2011. 196 с.
39. Браїчевський М. Ю. Вступ до історичної науки: Курс лекцій, прочитаних в університеті «Києво-Могилянській академії». Київ: Academia, 1995. 168 с.
40. Верменич Я. В. Історична регіоналістика: навчальний посібник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 412 с.
41. Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ: Інститут історії України, 2012. 284 с.
42. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. №4. С. 156–169.
43. Вжосек В. Історія-Культура-Метафора. Постановня некласичної історіографії; Про історичне мислення / пер. з поль. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
44. Галжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики. *Український історичний журнал*. 1994. №4. С. 30–40.

45. Горбатюк Т. В. Світ як транзитне мегасуспільство: цивілізаційний, культурний, науковий виміри: монографія / Т. В. Горбатюк, Т. В. Данилова, А. Ю. Самарський. Київ: Медінформ, 2016. 407 с.
46. Гоцуляк В. Історія, її методологія і історіографія як наукові та навчальні дисципліни: навчальний посібник. Черкаси: видавець, Третяков О. М., 2016. 732 с.
47. Грицак Я. Як стати добрим істориком (блог на zaxid.net): URL: https://zaxid.net/yak_stati_dobrim_istorikom_n1093565
48. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука. *Пам'ять століть*. 2000. №4. С. 3–13.
49. Довбенко М. Кліометрія в економічному дослідженні: [Р. В. Фогель, Д. С. Норт]. *Економіка України*. 2005. №11. С. 86–91.
50. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з поль. Київ: Ніка-центр, 2012. 264 с.
51. Дубровіна Л. А., Зубкова Н. М. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як архівна установа. *Архіви України*. 1999. № 1/6 (242). С. 13–26.
52. Еванс Р. Дж. На захист Історії / пер. з англ. Львів: Кальварія, 2008. 296 с.
53. Житков О. А. Про особливості підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в умовах військового стану. *Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у сучасних умовах війни: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 27 червня – 7 серпня 2022*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 133–135.
54. Житков О. А., Ковальков О. Л., Чуйко К. В. Інноваційні підходи до викладання фахових дисциплін освітньо-наукової програми «Історія та археологія» в умовах військового стану. *Topical aspects of social science disciplines and innovative methods and technologies of their learning and teaching: scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». 2023. С. 99–121.

55. Зашкільняк Л. Про історичне мислення та роль історика у сучасному світі. *Україна-Європа-Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 16 (1). С. 174–180.
56. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.
57. Йорн Р. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
58. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. №2. С. 118–137.
59. Кислюк К. Українська історіографія: концепт і концепція. *Філософська думка*. 2007. №4. С. 75–93.
60. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
61. Ковалевська О. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць*. Вип. 26. Київ, 2016. С. 208–237.
62. Ковальков О. Л. Використання закордонних наукових інформаційних ресурсів та електронних архівів при підготовці дисертаційних досліджень з історії у сучасних умовах війни. *Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у сучасних умовах війни: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 27 червня – 7 серпня 2022*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 162–165.
63. Ковальков О. Мікроісторія в системі «нової історичної науки»: історія, теорія та історіографічна практика. *Історія & Археологія*. 2024. Вип. 1. С. 41–48.
64. Ковальчук О. Джерелознавство в парадигмі епістем (від міфологічного до постмодерного). *Історичний журнал*. 2006. №1. С. 65–70.
65. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.
66. Козеллек Р. Часові пласти. Київ: Дух і Літера, 2006. 429 с.

67. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / пер. з англ. Київ: Основи, 1996. 615 с.
68. Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 348 с.
69. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Історія*. 2011. №982. Вип. 44. С. 8–21.
70. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
71. Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи в історичних дослідженнях. *Грані*. 2017. №12. С. 55–61.
72. Лях С. Р. Методологія історії: класика і практика: навчальний посібник. Запоріжжя: Гельветика, 2021. 130 с.
73. Мартинов А. Ю. Історичні знання в умовах глобалізації. *Український історичний журнал*. 2009. №1. С. 181–189.
74. Марущак О. В. Усна історія в контексті міждисциплінарних досліджень пам'яті. *Грані*. 2012. №12. С. 43–47.
75. Мельник В. П. Філософія. Наука. Техніка: Методолого-світоглядний аналіз: монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 589 с.
76. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка / пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2013. 368 с.
77. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. 272 с.
78. Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анотований покажчик / Укладачі: Баб'як П., Дзьобан О., Домбровська Є., Трегуб М. / відп. ред. Крушельницька Л. Львів: Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України, 1995. 250 с.
79. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / ред. колегія О. С. Онищенко (відп. редактор), Г. В. Боряк,

- С. Г. Даневич (відп. секретар), Л. А. Дубровіна (заступ. відпов. редактора), Н. М. Зубкова та інші / Національна академія наук України. Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Інститут рукопису. Київ, 2002. 768 с.
80. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. Київ: Темпора, 2008. 688 с.
81. Пироженко В. О. Поняття «факт» в історичній науці: методологічний аналіз. *Наука та наукознавство*. 2001. №1. С. 26–35.
82. Поппер К. Злиденність історизму / пер. з англ. Київ: «Абрис», 1994. 192 с.
83. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2020. №17. Київ. С. 29–39.
84. Райнгарт К. Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу / пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.
85. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 3–22.
86. Рікер П. Історія та істина / пер. з фр. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 396 с.
87. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
88. Святець Ю. Кліометрика. Ч. 2: Формально-кількісні та математично-статистичні методи. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. 384 с.
89. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 627 с.
90. Сурмін Ю. П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація: навч.-метод. посіб. Київ: НАДУ, 2008. 184 с.
91. Топольський Є Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / пер. з поль. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2012. 400 с.

92. Фуко М. Археологія знання / пер. з фр. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.
93. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
94. Яковенко Н. Одна Клію – дві історії. *Критика*. 2002. № 12 (62). С. 12–44.

Інформаційні ресурси

95. Верховна Рада України (законодавство): URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main>
96. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»: URL: <https://ivinas.gov.ua/>
97. Державний архів Кіровоградської області: URL: <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/>
98. Інститут археології НАН України: URL: <https://iananu.org.ua/>
99. Інститут історії України НАН України: URL: www.history.org.ua/
100. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України: URL: <https://www.etnolog.org.ua/>
101. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України: URL: <https://www.oriental-studies.org.ua/uk/home/>
102. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/>
103. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. Ф. І. Кураса НАН України: URL: <https://ipiend.gov.ua/>
104. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: URL: <http://archeos.org.ua/>
105. Міжнародний комітет історичних наук: URL: www.cish.org/
106. Міністерство освіти і науки України: URL: <https://mon.gov.ua/>

107. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського: URL: www.nbuv.gov.ua
108. Національна історична бібліотека України: URL: <https://nibu.kyiv.ua/>
109. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО): URL: <https://naqa.gov.ua/>
110. Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського (м. Кропивницький): URL: <https://library.kr.ua/>
111. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): URL: <https://tsdavo.gov.ua/>
112. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України): URL: <https://tsdahou.archives.gov.ua/>
113. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК): URL: <https://cdiak.archives.gov.ua/>
114. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ): URL: <https://tsdial.archives.gov.ua/>
115. Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка: URL: <https://www.cusu.edu.ua/ua/>
116. Google Академія (Google Scholar): URL: <https://scholar.google.com.ua/>
117. Index Copernicus: URL: <https://indexcopernicus.com/index.php/en/>
118. Web of Science: URL: <https://clarivate.com/cis/solutions/web-of-science/>
119. Scopus: URL: <https://scopus.com/home.uri>

Навчальне видання

Олександр Ковальков

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Книгу видано в авторській редакції

Підп. до друку 26. 12. 2024 р. Папір офсет.
Цифровий друк. Умовн. друк. арк. 6,14. Тираж 100.

---

*ВІДДРУКОВАНО: ФОП Піскова М. А.
м. Кропивницький, вул. Тараса Карпи, 17–11.*

*СВІДОЦТВО ПРО ДЕРЖАВНУ РЕЄСТРАЦІЮ
№ 2444000000027816 від 18. 08. 2016.*